

SZEREDI MERSE Pál

„2 × DADA + 2 × AKTIVIZMUS = MA”

KASSÁK LAJOS, A MA ÉS A NEMZETKÖZI DADA MOZGALOM KAPCSOLATA
A BÉCSI EMIGRÁCIÓBAN (1920–1922)¹

Tanulmányomban Kassák Lajos és a *Ma* című avantgárd folyóirat nemzetközi dadaista kapcsolatrendszerét mutatom be 1920–1922 között. Célom az, hogy a Kassák, valamint más hazai és külföldi avantgárd írók és képzőművészek hagyatékában fennmaradt dokumentumok, valamint a *Ma* és a nemzetközi dadaista folyóiratok összehasonlító elemzésével pontos leírását adjam a magyar avantgárd és a dada mozgalom kapcsolatrendszerének. A kultúrtörténet és a periodikakutatás módszertani keretrendszerét követve az irodalom- és művészettörténeti vonatkozásokat egyaránt tárgyalom.² A Piotr Piotrowski által felvázolt horizontális művészettörténet alapján a nemzetközi dadaizmus és a magyar avantgárd kapcsolatrendszerét nem egyirányú hatásmechanizmusként, hanem kölcsönhatások sorozataként elemzem.³ Kassák számára a Tanácsköztársaság bukását követő kényszerű bécsi emigráció első évétől kezdve meghatározó, valamint a *Ma* folyóirat fókuszát is radikálisan átállító tényező volt Tristan Tzara, Hans Arp, Richard Huelsenbeck, George Grosz és Kurt Schwitters munkáinak megismerése. A *Ma* folyóirat 1921-ben és 1922 első felében publikált számaiban kétségtelenül a nemzetközi dada mozgalom képviselői jelentek meg a legnagyobb számban, valamint Kassák, Barta Sándor és Újvári Erzsébet is használni kezdték a dadaista eszköztárat verseikben.⁴ 2022-ben megjelent tanulmányomban forráskutatásaim alapján amellet érveltem, hogy Kassák *A ló meghal a madarak kirepülnek* című önéletrajzi ihletésű poémája éppúgy az emigráció első évének végén érzékelhető dada-hullámában keletkezett, mint az első, az úgynevezett számozott versek (*A ló meghal...* első megjelenésére azonban csak két évvel később, 1922

októberében került sor, így a költemény már egy eltérő irodalmi kontextusban értelmeződött).⁵ Az alábbiakban nem Kassák költeményeinek kérdéskörével foglalkozom részletesen, hanem bemutatom a *Képarchitektúra* geometrikus absztrakt képzőművészeti műfajának elméleti és gyakorlati forrásvidékét – amely álláspontom szerint szintén közvetlenül a nemzetközi dadához kapcsolható. Azt az állítást igyekszem alátámasztani, hogy Kassák és a *Ma*-kör művészetében a dadaizmus legalább olyan jelentős és meghatározó hatást váltott ki, mint az orosz és nyugat-európai konstruktivizmus megismerése – néhány hónappal később.⁶ A dada és a konstruktivizmus irányzatait Kassák hasonlóan szabadon és némi távolságtartással értelmezte, mint korábban a budapesti években a futurizmust és az expresszionizmust, ugyanakkor elvitathatatlan, hogy ezek az irányzatok éppúgy nagyban befolyásolták Kassák költészetét és képzőművészetét, mint a korábbi „izmusok” az első világháború idején. Ezért fontos szempont, hogy a Kassák és a többi aktivista művész által a bécsi emigráció első éveiben adaptált dadaista és konstruktivista művészeti-irodalmi eszköztárat a lehető legpontosabban végigkövessük, és felállítsuk ennek a folyamatnak a kronológiáját is. Az alábbiakban erre teszek kísérletet, Kassák és a dadaista művészek kapcsolatrendszerének rekonstrukcióján keresztül. A tanulmány első részében a *Ma*-ban elsőként közölt dadaista művész, Kurt Schwitters és Kassák kapcsolatát mutatom be, valamint ezzel összefüggésben dolgozom fel a *Képarchitektúra* dadaista eredetét Kassák és Bortnyik Sándor vonatkozó vizuális művészeti alkotásainak és írásainak elemzésével. A második részben Kassák és Moholy-Nagy László kiterjedt

francia és német dadaista kapcsolatrendszerét tárom fel a rendelkezésre álló kéziratok, levelek és a *Ma* közleményeinek segítségével. Külön tárgyalom Kassák és Tristan Tzara szerkesztői viszonyát az 1920-as évek elején, valamint a Tzara közvetítésével megismert és közölt dadaista művészeket. Kassák egyetlen személyes dadaista kapcsolata Hans Arppal volt annak élettársán és későbbi feleségén, Sophie Taeuberén keresztül – tanulmányomban ezt az aspektust külön vizsgálom. A nemzetközi dadaista kapcsolatrendszer feltáró szakaszban jelentős szerephez jut Moholy-Nagy László, aki már 1920 végén Berlinbe költözött, és a *Ma* német kapcsolat-tartójaként jelentős szerepet játszott abban, hogy Kassák bécsi lapja a Malik-Verlag elkötelezetten baloldali dadaista csoportjával is közvetlen összeköttetésbe került. A tanulmány zárásaként Kassák és a dada egymáshoz való viszonyát a recepciótörténet felől mutatom be: Kassák mozgalma ugyanis a magyar dadaista csoportként jelent meg az emigráció sajtójában az 1920-as évek elején.

A hazai irodalom- és művészettörténeti szakirodalom a Kassák-kör és a dadaizmus összefüggésével, illetve a dada hatásával Kassák művészetére korábban is foglalkozott. Az 1980-as évek elején György Péter és Pataki Gábor, az 1990-es évek elején pedig Forgács Éva tekintették át a dada hatását a teljes hazai irodalmi és képzőművészeti mezőre.⁷ Forgács Éva megállapítása szerint Kassák – valamint a legtöbb magyar avantgárd művész – esetében a dada korlátozott hatása mutatható ki, mivel Kassák művészi és közéleti attitűdje, társadalomformáló és mozgalmi meghatározottsága éles ellentétben állt a (svájci-francia) dada polgárpukkasztó és játékos művészettelfogásával. Ezzel a megközelítéssel nem vitába szállva az alábbiakban azt hangsúlyozom, hogy a dada művészetellenes és a korábbi rendszereket, konvenciókat felforgató eszközeit Kassák és köre sikeresen állították a saját mozgalmuk szolgálatába; valamint – utalva itt *A ló meghal a madarak kirepülnek* kapcsán megfogalmazott állításaimra –, hogy Kassák számára a dada művészeti és irodalmi technikák adaptálása jelentett kiutat a forradalmi expresszionista/aktivista programból a Tanácsköztársaság bukását követő év során. Tanulmányomban elsődlegesen Kassákra és a *Ma* folyóiratra koncentrálok, és nem foglalkozom a dada magyar recepciójának tágabb kontextusával. Ezzel kapcsolatosan érdemes kiemelni a Derék Pál által felállított avantgárd irodalomtörténeti keretrendszert; Aczél Géza és Derék Pál Barta Sándor dada-jellegű írásait elemző tanulmányait; Kálmán C. György Ujvári Erzsiköltségét elemző tanulmányát; Balázs Imre József tanulmányát a Pán Imre, Mezei Árpád és Gerő György által Budapesten kiadott „dadais-

ta” IS folyóiratról; Kappanyos András és Kókai Károly áttekintéseit a dada irodalmi recepciótörténetéről; a Palasovszky Ödön költészetével és színpadi tevékenységével kapcsolatos kutatásokat, valamint a Déry Tibor 1920-as évek eleji költészetét feldolgozó tanulmányokat.⁸ Kassák vizuális művészeti alkotásaival, és kifejezetten a képarchitektúrákkal kapcsolatosan is többen felhívták már a figyelmet a konstruktivizmus mellett a dadaista kontextus értékelésére is: többek között Hegyi Lóránd, Andrási Gábor az 1987-ben a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett Kassák-retrospektív kiállítás katalógusában, valamint Marian Mazzone angol nyelvű tanulmányaiban.⁹

A kortárs nemzetközi művészeti irányok hatására a bécsi emigráció első két évében a *Ma* korábbi expresszionista látásmódját először a dada, később pedig a konstruktivizmus elvei váltották fel. Kassák a geometrikus absztrakció és az új művészet eszközeivel a kulturális forradalmat céljaként kitűző programba kezdett. A *Ma* tartalmában eltávolodott 1919-es forradalmi programjától, ami feszültségeket szült a szerkesztők között. A Budapesten még azonos célokért küzdő, ezért egységes szellemiségűnek mondható aktivista csoport a viták és kivágások következtében 1922-re felbomlott. Kassákkal főként azért fordultak szembe korábbi munkatársai és rokonai – köztük Uitz Béla, Barta Sándor és Ujvári Erzsik –, mert nem hittek abban, hogy kizárólag művészeti eszközökkel megvalósítható volna a társadalmi változások ígéretével fellépő baloldali program.¹⁰ Kassák az első világháború idején a Németországban működő háborúellenes expresszionista folyóiratokkal és mozgalmakkal tudott szorosabb kapcsolatot kiépíteni, beleértve a *Die Aktion* folyóirat aktivistáit és a Herwarth Walden vezette *Der Sturm* expresszionistáit.¹¹ A Tanácsköztársaság bukását követően Kassák azonban elfordult az expresszionizmustól. Úgy vélte, hogy ez a program kimerült, és a bukott forradalmat követő emigrációban megszűnt az a közeg, amelyben az expresszionista költői és vizuális nyelv a hatását kifejtheti. „Előbb azt mondtam Csizmadia Sándorról, hogy verseit megutáltam a frázisaiért. Meg kell mondanom, hogy minden eddigi munkámat megutáltam, mert észrevettem bennük a frázist. Kritikáim ezt mindig egy nagyobbfokú örütségnek nevezik, én egy mindig nagyobb biztonságérzetnek és egyszerűségnek” – mondta Németh Andornak.¹² Kassák figyelme az európai avantgárd művészet új irányai és jelenségei, elsősorban a dada felé fordult, és ez az élménye alapjaiban változtatta meg a *Ma* koncepcióját. A dada mozgalom az első világháború alatt a semleges Zürichbe emigrált háborúkritikus művészek és értelmiségiek nemzetközi olvasz-

tótégelyében született meg 1916-ban. A dada Európa-szerte az első világháború jellegzetes kulturális jelensége volt, amely új paradigmát, új nyelvet és új művészi attitűdöt teremtett. Kezdeti megnyilvánulásait, provokatív kabaré-előadásait a közönség ön-

célúnak és polgárpukkasztónak tekintette. 1917-ben Tristan Tzara vezetésével ezek a sporadikus jelenségek mozgalommá szerveződtek, és programjukkal „a világ összes avantgárd művészt” kívánták megszólítani – akárcsak Kassák 1920-ban Bécsben.¹³

KURT SCHWITTERS ÉS A MERZ

A Ma Schwitters-számának kontextusa (1921. január)

Kassák és a *Ma* 1920 nyarán került kapcsolatba a dada-val, amikor felfigyelt a dada különc hannoveri képviselőjére, az ipari és papírhulladékból Merz címen asszablázsokat és kollázsokat készítő Kurt Schwittersre a *Der Sturm*-ban. Schwitters művei és versei 1919 júniusától kezdve jelentek meg rendszeresen Herwarth Walden folyóiratában. Kassák levelet írt a művésszel szoros kapcsolatban álló kritikusnak, Christof Spengemann-nak és Schwittersnek is, és kéziratokat, valamint kliséket (reprodukciókat) kért tőlük.¹⁴ Schwitters Merz címen hulladékokból készített kollázsokat, és szójátékokra, hangokra épülő verseket írt.¹⁵ A Merzköltészet definícióját az *Anna Blume* verseskötetben megjelent, *Selbstbestimmungsrecht der Künstler* (A művész önrendelkezési joga) című manifestumában így foglalta össze: „A Merzköltészet absztrakt. A Merzfestészethez hasonlóan újságokból, plakátokról, katalógusokból, beszélgetésekből stb. vett egységeket, például mondatokat használnál fel változtatásokkal, vagy anélkül. (Ez rémes.) Ezeknek az egységeknek nem kell értelmesnek lenniük, mert értelem már nincs többé. (Ez is rémes.) Nincsenek többé elefántok sem, csak a vers egységei. (Ez borzasztó.) És Ön? (Jegyezzen hadikölcsönt!) Döntse el maga, hogy mi a vers és mi a keret.”¹⁶

Kassák, ahogyan azt Schwittersnek írt levelében ígérte, a *Ma* 1921. január 1-jei számában egy egész sorozatnyi anyagot közölt a német művésztől – elsődlegesen a képzőművészeti munkásságára koncentrálván.¹⁷ Kurt Schwitters az 1919–1920-ban készített Merzképeiről egy egész képeslap-sorozatot is nyomtatott, és az ezekhez előállított klisék rendelkezésére álltak. Ezek alapján számos avantgárd folyóiratban (*Der Sturm*, *Der Ararat*) megjelentek a nyomatok – és 1920 végén ezekből küldött el többet Kassák számára.¹⁸ Ezek közül három jelent meg a lapban, *Körben* (Merzkép),¹⁹ *Franz Müller dróttavasza* (Merzkép),²⁰ valamint *A nagy énkép* (Merzkép)²¹ címmel (1. kép). A reprodukciók mellett Kassák magyar fordításban közölte Spengemann elemzését Schwitters „Merzfestészetről”,²² Schwitters nagyszabású „Merzszínpad”-tervezetét,²³ valamint a művész rövid válaszát, amelyet Kassák felkérésére írt, *Miképpen vagyok elégedetlen az olajfestéssel*

címmel. Schwitters válasza az volt, hogy nem veti el az olajképeket, azonban nem tartja megfelelő médiumnak az új művészet számára.²⁴ Ebben a számban jelent meg Schwitters első Merz-verseskötetének címadó költeménye, az *An Anna Blume* (Virág Annának) is magyar fordításban. A fordítást, ahogyan a többi szöveg esetében is, Kahána Mózes készítette.²⁵ Schwitters *Anna Blume*-jének címadó verse egy fiktív személyhez írott szerelmi vallomás, amelyben Schwitters a dada költészet teljes eszköztárát felvontatta egy sajátos montázstechnikával. Schwitters később újraközölte Kahána magyar fordítását az *Anna Blume*-kötet 1922-es, bővített második kiadásában, a francia és angol változatok mellett.²⁶

A *Ma* a továbbiakban is közölte Schwitters munkáit. Az *Anna Blume* kötet egy további verse jelent meg az 1921. áprilisi számban,²⁷ szeptemberben Spengemann Schwitters-verse ugyanebből a kötetből,²⁸ novemberben pedig a *Cigarren (elementar)* című képvers.²⁹ A költemény a *Ma* közlése előtt nem jelent meg nyomtatásban, csak Schwitters 1922-es *Die Blume Anna* kötetében, így feltételezhető, hogy a szerző közvetlenül Moholy-Nagynak küldte el azt.³⁰ Theo van Doesburg 1921. augusztus 18-án kelt levelében említette Raoul Hausmann-nak, hogy Schwitters beszélt neki erről a verséről, de még nem küldte el neki.³¹ Kassák az 1922. októberi, első kvartó alakban megjelent *Ma*-számban közölte Schwitters *Gedicht 25* című számversét,³² majd 1923-ban a *Franz Müllers Drahtfrühling* (Franz Müller dróttavasza) című, befejezetlen Schwitters-regény egyetlen megjelent fejezetének fordítását a *Der Sturm* alapján, amelyben egy enigmatikus, mozdulatlanul álló ember jelenléte népfelkeléshez vezet.³³

Schwitters *An Anna Blume* című versét Simon Jolán azonnal felvette repertoárjába, és előadta a *Ma* első bécsi előadóestjén, amelyet a bécsi Freie Bewegung belvárosi (Kärtnerstrasse 4.) helyiségében rendeztek, Uitz Béla kiállításában, 1920. november 21-én.³⁴ Az est programjában az aktivista tematika – Kahána Mózes, Kudlák Lajos, Mihályi Ödön, Reiter Róbert és Szélpál Árpád versei, illetve Kassák Lajos németre fordított 1919-es költeményei – mellett érzékelhetően jelen volt a dada-tematika is. Simon Jolán Schwitters költeménye mellett a szintén német dadaista költő, Richard Huelsenbeck *Fa* című versét

1. Kurt Schwitters műveinek reprodukciói. Ma, 1921. január 1. Kassák Múzeum

szavaltta el,³⁵ Barta Sándor pedig – a *Ma* Schwitters-számában megjelent – *A zöldfejű ember* című, a berlini dada abszurd kiáltványainak stílusában írt manifesztumát olvasta fel. Ezek a művek keltették fel a *Bécsi Magyar Újság* kritikusanak (a monogram alapján talán Németh Andornak) a figyelmét is, aki így fogalmazott az est kapcsán: „A sok zűrös teoretizálás helyett érdekes, izgató és szuggesztív művekkel álltak elő. Ezekkel legalább felpispkálták az emberek idegeit. Előttünk de facto megvilágították az esztéta-művészet csődjét, mely spontánságát annyira elvesztette s annyira elintellektualizálódott, hogy az a felkorbácsolt ezerszínű fény- és útvillogtatás, káosz és örület, melyet ezek a naiv lázadók fabrikálnak, a friss szél erejével hat a kicsiszolt és kimesterkedett, megmondásaiban és gondolataiban gyáva európai művészet mellett. Áll ez elsősorban Barta Sándor: zöldfejű emberére, egy finoman formált és plakátszerűen tarka tanulmányra. K. Simon Jolán Hülsenbeck verse megdöbbenőleg hatott primitív jajongásaival.”³⁶

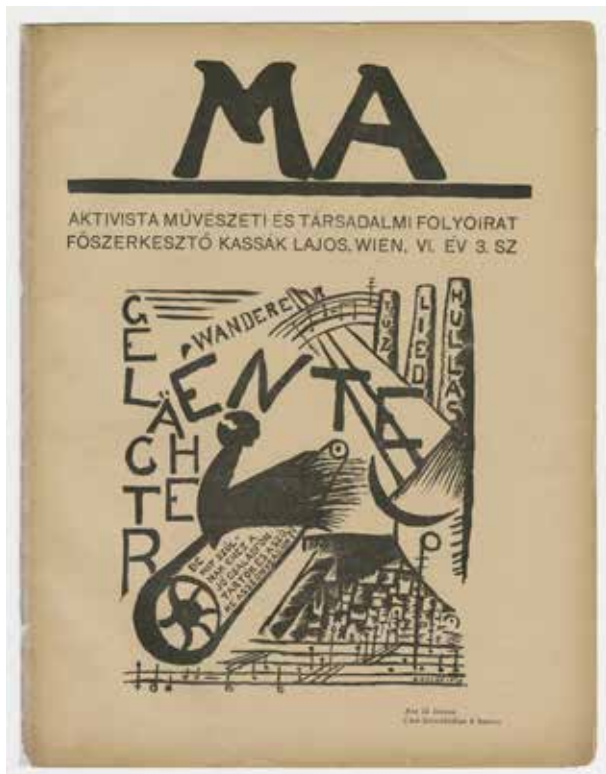
Kassák „Merzképei” és a képarchitektúra

A Merz mint módszer az összművészeti jellegre utal, Schwitters képzőművészeti és irodalmi munkáira egyaránt Merzként hivatkozott.³⁷ Kassák is a Merz

irányába tett kísérleteket 1920–1921 fordulóján. Ennek az első dokumentuma a Schwitters alkotásait is közlő *Ma*-szám borítóján megjelent, enigmatikus *Rajzköltészet* című Kassák-alkotás (2. kép).³⁸ A rajz akár az első bécsi *Ma*-est vizuális megjelenítéseként is értelmezhető. Az absztrakt képvers alapját – kiolvaszhatatlan, de feltehetően Bartók által inspirált³⁹ – kottatöredékek és grafikai elemek alkotják, amelyek mellett nagy méretű, magyar és német nyelvű feliratok olvashatók: „Gelächter” (nevetés), „Wanderer” (csavargó), valamint „En Te.” A kép középpontjában egy „csavarkulcsfejű kakas”⁴⁰ látható, alatta egy fogaskerek gépszíjjal és a „De mit szólnak ehhez a jó családfenntartók és a szőke asszonyságok?!” felirattal. A kép jobb szélén három gyármű tünik elő, rajtuk a „Tüz”, „Lied” (dal) és „Hullás” feliratokkal.

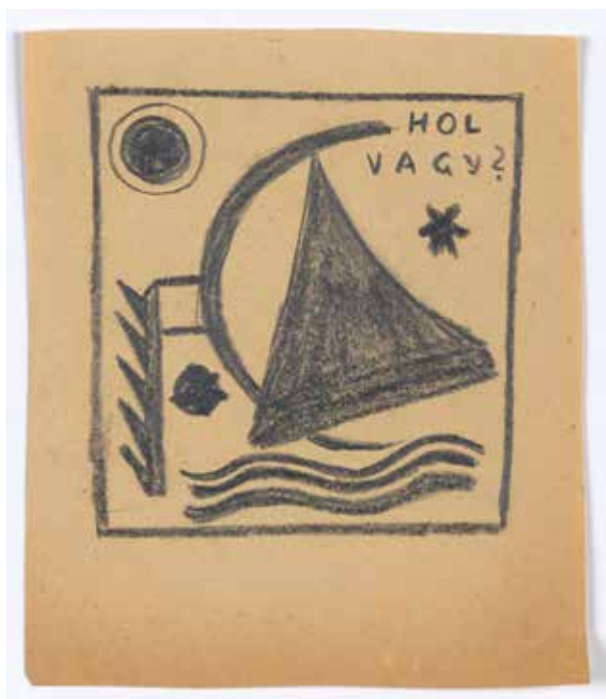
A festeni kezdő Kassák több művész visszaemlékezésében is meglevenedett. Ék Sándor önéletrajzi regénye szerint a wieden kórházban találkozott az ágyban fekvő absztrakt képeket festő Kassákkal, talán éppen akkor, amikor az első számozott verseit megírta. Kassák kijelentette: „majd én megmutatom maguknak, festőknek, hogy milyen is az új piktúra!”⁴¹ A képarchitektúra megszületésére Bortnyik Sándor így emlékezett vissza: „egyszer felhozott Kassák egy nagy mappát, s azt mondta »Most mutatok magának valamit!« (...) Kivett a mappából és letett a földre színes papírdarabokat, amelyek kü-

2. Kassák Lajos: Rajzköltészet. *Ma*, 1921. január 1., címloldal. Kassák Múzeum

lönböző formára voltak kivágva, és ott összerakott belőlük egy kompozíciót. Azt mondta, hogy ez az, ezt kell követni.”⁴² A harmadik forrás az ifjú Demény Pál rövid visszaemlékezése, aki Kassák első

találkozását a Merzcel szintén 1920-ra datálta: „El-látogattam Kassákékhöz. Jolán nyitott ajtót, csend-re intett: – Kasi fest. Ott állt ingre vetkőzötten egy jóko-ra deszka előtt, arra színes mértani ábrákat pingált. A kubistákat már ismertem, de a deszkára felra-gasztott fogkefe és cipőfesték-dobozfedél meglepett. Megkérdeztem tőle, hogy milyen kép ez. Mire ő röviden csak annyit mondott: – Merz, és festett to-vább.”⁴³ Kassák festészete a közvetlen családi közeg-ben is komikusan hatott. Simon Jolán 1921. év elején egyik levelében írt az akkoriban Angliában tanuló lányának, Nagy Etelnek Kassák festményeiről, Kas-sák pedig, hogy bizonyítsa tehetségét, néhány rajzot is készített Etel számára.⁴⁴ Az egyik rajzon egy vö-rös festékekkel írt felirat, valamint egy sematikus arc látható,⁴⁵ a másodikon egy absztrakt háromszögből, körökből, csillagformából és hullámvonalakból ösz-szeállított kompozíció „Hol vagy?” felirattal; a har-madikon pedig egy sematikus, de nem absztrakt módon tussal megrajzolt jelenet látható: egy böl-csőben betakart csecsemő fekszik, felette pedig egy fekete ruhás apáca térdel, imára kulcsolt kezekkel, felette rácsos ablakot jelképező keresztvonalak. A ké-pen az apáca feje felett a „Megjött az este”, a bölcső lábán pedig a „Báránycsók haza ballagnak” feliratok olvashatók. Kassák ezt a rajzot szignálta is, a jobb alsó sarokban „KL 1921” monogrammal – a később-biekben készített alkotásait is általában csak monog-rammal látta el, viszont az ebben az esetben alkal-mazott, kissé artisztikusan kanyarított aláírásformát csak ezen a rajzon ismerjük (3. kép). Kassák első

3. Kassák Lajos rajzai Nagy Etelnek (Simon Jolán levelének mellékleteként), 1921. január körül. Kassák Múzeum

közreadott grafikájának a folytatását jelentette meg a számozott versek első sorozatát tartalmazó, *1-Ma* címoldalas, valójában cím nélküli verseskötetében, amely 1921. márciusban került a nyilvánosság elé

(4. kép).⁴⁶ A négy „fába metszett képköltemény”⁴⁷ a „Gelächter” feliratú rajzhoz hasonlóan feliratokból – „Indulj”, „Ba – Ba”, „Te” (tükröszimmetrikusan metszett „E” betűvel) – és absztrakt képi elemekből

4. Kassák Lajos: Képköltemények. In: Kassák Lajos: *1-Ma*. Wien 1921. Kassák Múzeum

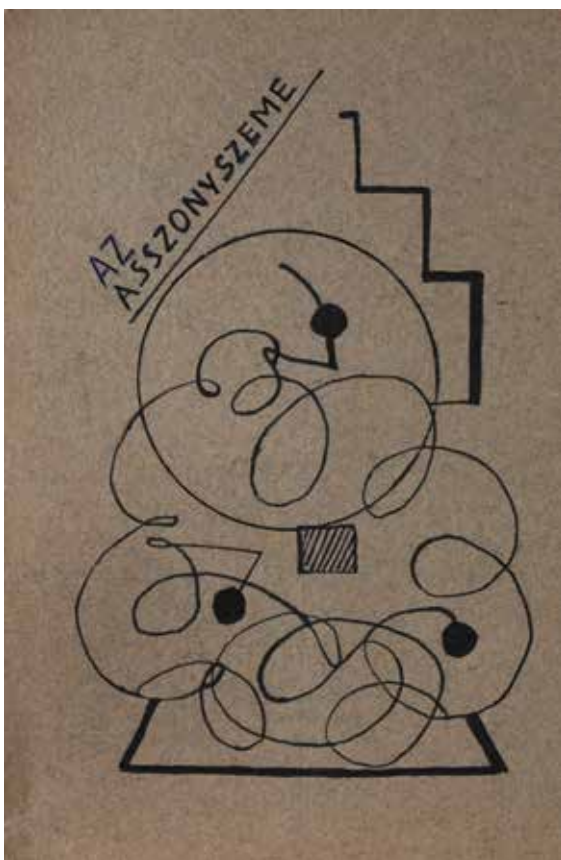
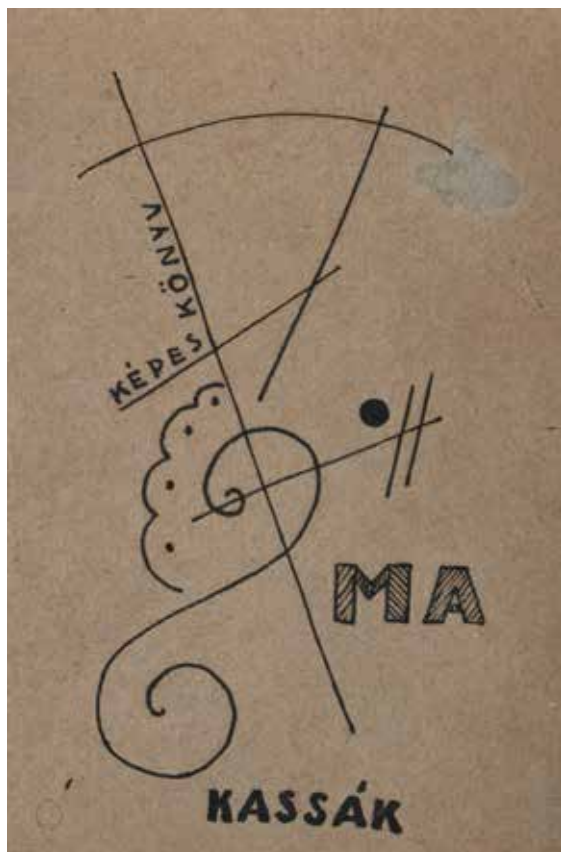
állnak össze. A „Te” feliratú kompozíción ismét feltűnik a „Gelächter”-en is látható kerék-motívum.

Kassák következő vizuális művészeti alkotásai az 1921. szeptemberben kiadott *Képarchitektúra-albumban* találhatók (5. kép).⁴⁸ A zöld színű borítóval, ötven számozott példányban nyomtatott, nagyjából 30 × 20 cm-es füzetben Kassák hét linóleummetszete, valamint a *Képarchitektúra* címen írt kiáltványának Aczél Pál által készített német fordítása jelent meg, *Bildarchitektur* címmel.⁴⁹ A kiáltvány magyar fordítását Kassák csak nagyjából fél évvel később közölte, a *Ma* 1922. márciusi számában.⁵⁰ Kassák kiáltványával megteremtette a képarchitektúra műfaját, és elhelyezte azt a nemzetközi dadaista művészet terében – a műfaj eredete tehát semmilyen formában nem kapcsolható sem az orosz, sem pedig a nyugati konstruktivizmushoz. A geometrikus absztrakt formavilág éppúgy megtalálható volt a francia és német dadaista művészeknél – lásd Schwitters és Arp metszeteit és műalkotásait –, és Kassák 1920–1921 fordulóján ezeket ismerte meg, illetve, ahogyan azt az idézett forrásokból is látjuk, kifejezetten Schwitters Merzművészetét adaptálva kezdte meg saját vizuális művészeti kísérleteit. A *Képarchitektúra-album* metszetei letisztult, egyszerű geometrikus absztrakt kompozíciók, az *1-Ma* kiadványhoz képest jóval kiszámítottabb, geometrikusabb elrendezéssel. Az album képei részben

megjelentek a *Ma* 1921. novemberi számában is, Kállai Ernő Kassák munkáiról írt elemzése mellett, valamint több európai avantgárd folyóiratban is reprodukáltak egyes kompozíciókat.⁵¹

5. Kassák Lajos: *Képarchitektúrák*. In: Ludwig Kassák: *Bildarchitektur*. Wien 1921. Kassák Múzeum

6. Kassák Lajos: Ma képeskönyv. Wien 1922. Szombathelyi Képtár

Az *1-Ma* verseskötet és a *Képarchitektúra-album* kiadását követően Kassák 1922. év elején két egyedi amatőr kiadású albumot is készített, egyenként kézzel, a *Mában* megjelent hirdetés alapján 15–15 számozott példányban. Ez a két album ma csak feltételezsen azonosítható ismert műalkotásokkal. Az egyik kiadvány egy rajzalbum volt öt eredeti tusrajzzal, a másik pedig egy színes képeskönyv, négy eredeti festménnyel.⁵² Ez utóbbi kiadványról még egy leírás ismert, Gáspár Endre 1924-ben megjelent Kassák-esszéjének függelékéből, amely alapján az album akvarelleket tartalmazott, és 30 példányban készült.⁵³ Moholy-Nagy 1922. februárban írt levelében is utalt Kassák két új kiadványára: „a legutóbb küldött 2 mappája össze sem hasonlítható azzal, ami a képarchitektúra mappa volt. Nekem nem tetszettek; a képarchitektúrák nagyon szép volt”.⁵⁴ Kassáknak két egyedi kivitelű grafikai sorozata ismert, amelyeknek egy-egy eredeti példánya Kassák Lajosné Kárpáti Klára ajándéka a Szombathelyi Képtár gyűjteményébe került – a Kassák Múzeumban és más hazai közgyűjteményben nem őriznek ezekből példányokat. Ezek a sorozatok részben megfeleltethetők a *Mában* hirdetett albumokkal – mindkettő egyedi, papírra tussal készített sorozat, azonban sem a kompozíciók mennyisége, sem

pedig azok kivitele nem azonos a hirdetésben szereplőkkel. Az egyik sorozat a *Ma képeskönyv* címet viseli, tartalma Kassák 18. számozott verse és hat tussal rajzolt vonalas kompozíció, amelyek kivitelükben leginkább az *1-Ma* sorozattal rokoníthatók (6. kép).⁵⁵ A 18. számozott vers képvers-szerű tipográfiával a *Ma* 1922. januári számában jelent meg.⁵⁶ A másik sorozat a címlap felirata alapján *DUR-mappaként* ismert album, amelyet a szakirodalom az eddigiekben 1922-re és 1924-re is datált (7. kép).⁵⁷ A sorozat a mappa borítója mellett öt egyedi grafikai lapot tartalmaz, amelyek kivitelükben, stílusukban sokkal jobban illeszkednek Kassák korai, 1921-ben készített képarchitektúrái közé, mint az 1924-ben készített, sokkal inkább a funkcionalista tipográfia és a konstruktivizmus felé nyitó vizuális alkotások sorába.

A metszetek és egyedi grafikai sorozatok mellett ismert Kassák három önálló kollázsa is, amelyeket minden kétséget kizáróan Schwitters Merzképeinek hatására készített el. A három mű közül ma az egyetlen biztosan azonosítható Kassák-kollázs a „VO” feliratos, 1922-re datált mű, amely 2022-ben, több évtizedes lappangást követően bukkant fel ismét a műtárgypiacon (8. kép).⁵⁸ A VO-kollázs színes papírokból, festett felületekből és absztrakt, geometrikus alkotóelemekből álló kompozíció, nyomtatott szövegrészletekkel és betűkkel. A betűk és szavak nem jelentéshordozók, hanem – Schwitters Merz-technikájából inspirálódva – mint az absztrakt kép formaelemei szerepelnek. A kollázson látható „VO” felirat és a ráragasztott geometrikus elemek miatt csak részletében olvasható „LKSTH” betűk, valamint a képen több helyen is megjelenő egyszerű, dekoratív nyomtatott lénia alapján azonosítható, hogy Kassák a bécsi Deutsches Volkstheater (Német Népszínház) egyik plakátjának vagy színlapjának szétvágott darabjait használta fel. A kép bal felső sarkába ragasztott, fraktúr (gótbetűs) „g” betű pedig minden bizonnyal az egyik bécsi napilap címnegyedéből származik. Kassák *Ma* című folyóiratát ezekben az években az Elbemühl nyomdában állították elő, amely az egyik legnagyobb bécsi kiadó és nyomda volt. Kassák és a magyar emigráció kiadványai és folyóiratai mellett számos helyi napilapot, valamint a Volkstheater plakátjait, színlapjait is az Elbemühl nyomtatta. Elképzelhető tehát, hogy Kassák közvetlenül a nyomdából szerzett kollázsaihoz alapanyagot, rontott vagy megmaradt kiadványokból. Érdemes megjegyezni, hogy Schwitters Merz-képeinek alapanyagát sokszor szintén nyomdákban gyűjtötte össze: „i”-képeit például nyomdai papírhulladék felhasználásával készítette.

A VO-kollázsnek két közvetlen párhuzama ma csak reprodukciókról ismert. Az egyik 1921 novem-

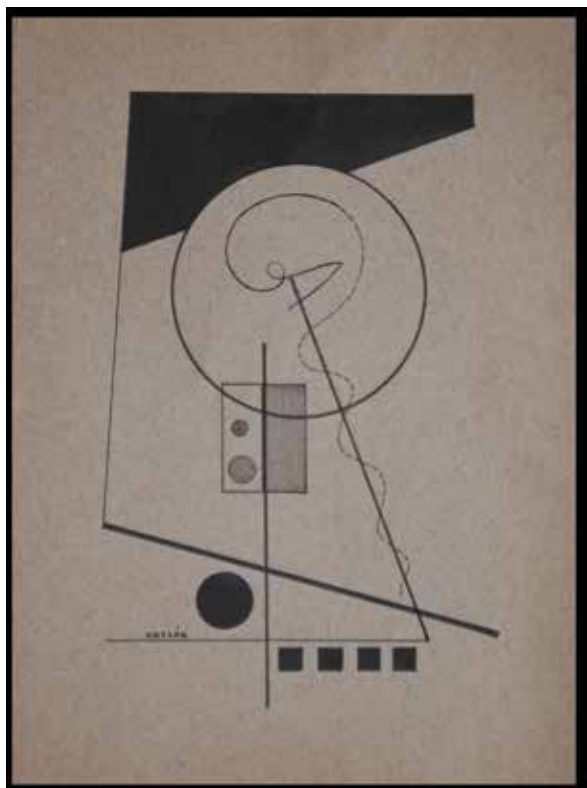
6. (folyt.) Kassák Lajos: *Ma képeskönyv*. Wien 1922. Szombathelyi Képtár

berében jelent meg a *Mában*, és a *Bécsi Magyar Újság* fejlécéből, valamint a Tristan Tzara által 1921 májusában Párizsban Maurice Barrès író ellen szervezett

dada-per plakátjából kivágott részletek ismerhetők fel rajta (9–10. kép).⁵⁹ Mivel tudjuk, hogy a bécsi napilapot nagy („lepedő”) méretben nyomtatták, a párizsi dada-plakát pedig 32 × 24 centiméteres volt, így azt is rekonstruálni tudjuk, hogy a kép nagyjából azonos méretű lehetett a VO-kollázssal (31,5 × 39 cm). A másik Kassák-kollázst a bécsi magyar irodalmi magazin, a *Panorama* publikálta 1922. márciusi számában, és Németh Andor Kassákról és köréről készített riportját illusztrálta (11. kép).⁶⁰ A képen hangsúlyosan a „333.” és a „Don Juan” felirat jelenik meg, középpontjában pedig egy fekete, felragasztott szemű számár látható. A kollázs struktúráját számos szövegtöredékből és kivágott betűkből álló felület alkotja, amelyek között többször is feltűnik a VO-kollázson is látható dekoratív, a Volkstheater színlapjairól ismert léniasor.

Feltehetően ehhez a sorozathoz kapcsolódik Kassák azon kollázsa is, amely az 1960-ban Párizsban, a Galerie Denise Renében megrendezett kiállításának kísérőfüzetében jelent meg reprodukción (12. kép).⁶¹ A kollázsról közölt reprodukción jól azonosítható a *Bécsi Magyar Újság*-kollázshoz is felhasznált Barrès-per plakátjának egy darabja (a két képhez külön példányokat használt fel Kassák), valamint a Tzara által 1920. februárban kiadott *Bulletin Dada* című kiadvány több részlete is. A kollázson a leghangsúlyosabb a bukaresti *Dimineața*

7. Kassák Lajos: DUR-mappa. Wien 1922. Szombathelyi Képtár

8. Kassák Lajos: VO-kollázs, 1922.
L. C. gyűjtemény

9. Kassák Lajos: Bécsi Magyar Újság kollázs.
Ma, 1921. november 15. Kassák Múzeum

című napilap címnegyedének teljes kivágata. A lap már az 1910-es évektől kezdve a kollázson is látható címgrafikával jelent meg. A mű bal alsó sarkában a „KASSÁK 22” aláírás olvasható, azonban korabeli közlés, valamint az eredeti műtárgy ismeretének hiányában nem zárható ki, hogy a képet Kassák csak később, az 1960-as kiállítását megelőzően készítette, a gyűjteményében lévő régi nyomtatványok felhasználásával.⁶²

Kassák Bécsben vált képzőművésszé, és korai alkotásait először 1924 tavaszán mutatta be kiállí-

tásokon Bécsben és Berlinben.⁶³ Ezt megelőzően képeit csak folyóiratokban és kötetekben publikálta, méghozzá úgy, hogy kompozícióit a nyomda-

10. Mise en accusation et jugement de M. Maurice Barrès par Dada. Paris, 1921. május 15. Atelier André Breton

11. Kassák Lajos: Don Juan kollázs.
Panorama, 1922. március 5. Kassák Múzeum

12. Kassák Lajos: DAD kollázs. In: Louis Kassák. Galerie Denise René. Paris 1960. Kassák Múzeum

technikához jobban alkalmazkodó linóleummetszet formájában alkotta újra. 1922-től Kassák egyre inkább a nemzetközi konstruktivizmus szemléletéhez igazodva hozta létre képarchitektúráit, és a síkfelületek mellett a perspektíva alkalmazásával térbeli konstrukciókkal is kísérletezett. A VO-kollázs hátoldalán, amelyet Kassák később – feltehetően 1922–1923-ban – vázlatok és jegyzetek készítéséhez használt, ezeket a korai térkonstrukció-kísérleteket láthatjuk (13. kép). A *Mában* megjelent linóleummetszetek mellett 1923–1924-ben Kassák színpad- és reklámkioszkzterveket, valamint szobrokat is készített, amelyek szintén szerepeltek a már említett bécsi és berlini kiállításain, és később megjelentek az 1926-ban kiadott *Tisztaság könyve* című antológiájában is. A vázlatok kapcsolatát a színpadtervekkel erősítheti a lap jobb felső részén megjelenő egyenruhás férfialak, amit legvalószínűbben egy színpadi jelmeztervként azonosíthatunk, közelebbi kontextusa azonban nem ismert. A kollázs hátoldalára Kassák egy bécsi találkozó helyszínét és időpontját is feljegyezte: „Untere Weisberger str. 9. III. Ziffer Martos / Délben 1 óra.” Az Untere Weißgerberstraße Bécs belvárosában található, azonban az eddigi kutatásaink alapján sem Ziffer, sem pedig Martos kilétét nem sikerült azonosítanunk. Jellemző Kassákra, hogy korai munkáit nem befejezett műalkotásként, hanem munkaanyagként, vázlatfüzetként kezelte.

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

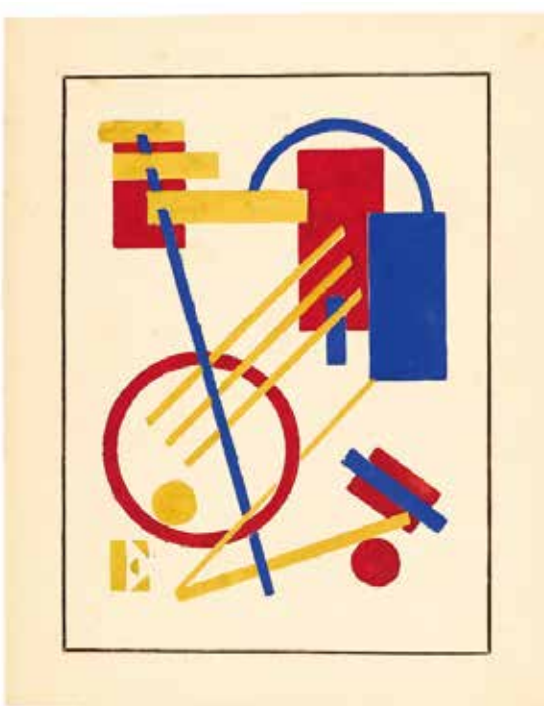
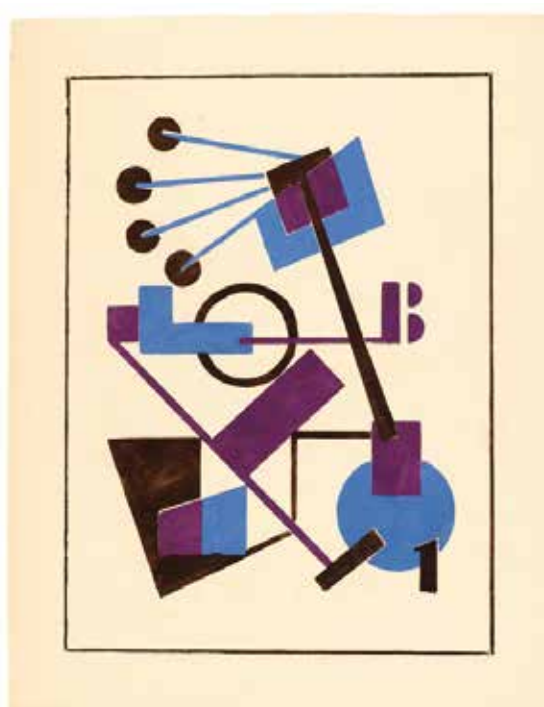
13. Kassák Lajos: VO-kollázs, 1922. Hátoldal. Magángyűjtemény

Bortnyik Sándor Képarchitektúra-albuma

Kassák mellett a legkorábbi absztrakt vizuális kísérleteket Bortnyik Sándor készítette az aktivista csoportban. Munkafolyamatáról Hevesy Ivánnak küldött leveleiből értesülünk. Ezek alapján 1920 novemberében próbálkozott az absztrakt művek létrehozásával: „[Az új kísérleteknek] tulajdonképpen nincs témájuk (...) mégis miután asszociálunk bizonyos természeti motívumokat, a szem belekapcsolódhat ezekbe. Ezt is megkötöttségnek érzem most innen igyekszem kiindulni s még jobban feloldani a formákat.”⁶⁴ A *Ma* hátsó borítóján már 1920. novemberben is hirdette Kassák Bortnyik tervezett „színes linóleum albumát”, amely végül 1921. márciusban jelent meg, sablonnyomósos technikával, mindössze huszonöt példányban (14. kép).⁶⁵ A *Ma-album* hat lapja alapvetően két csoportra osztható: az első, harmadik és hatodik lap nem tartalmaz betűket és számokat, csak geometrikus formákból, téglalapokból, léniaíkból és körökből épül fel. Az első és harmadik lap központi eleme a sárga kör, mely az elsőn a centrumban, a harmadikon pedig a jobb alsó harmadban helyezkedik el. Az első kompozíció formái, a kisebb és nagyobb vörös téglalap, a kék téglalap és a diagonális sárga lénia mind képviselve van a harmadik számú kompozíció építőelemei között. A harmadik lap viszont ezen alapelemek mellett több kiegészítő léniaírt, horizontális és vertikális formákat tartalmaz. A hatodik nyomaton egy városképet fedezhetünk fel a felkelő nap fényében. A fekete-kék-lila-sárga színekből álló kompozíció bal alsó harmadában feltűnő duplázott hullámvonal – bár középen fent meg van ismételve – akár egy folyó hullámait is jelölheti a mellette lévő, vele összefolyó horizontális kék téglalappal. Alapvetően

más rendezőelv van jelen az album második, negyedik és ötödik lapján, melyek ellentétben a koncentrikus kompozíciókkal, egy tükrörszélességű léníával vannak keretezve. Utóbbi három lap ugyanis nem egy masszív központ körül, hanem az oldal teljes területén építkeznek, sokkal szabadabb formanyelvet alkalmazva. A második számú lap fekete-lila-kék, a

negyedik barna-zöld-okker, az ötödik pedig kék-vörös-sárga színeket alkalmaz. Ezek a képek sokkal szabadabb, légiesebb hangulatúak, értelemszerűen inkább léníákból, mintsem téglalapokból felépítve. A képeken betűket és számokat is láthatunk, hasonlóan Kassák korai kompozícióihoz az *1-Ma* verses-kötetből.

14a, b, c, d Bortnyik Sándor: *Ma*-album. Wien 1921. Cabinet des Estampes Genève

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

14e, f Bortnyik Sándor: Ma-album. Wien 1921. Cabinet des Estampes Genève

Bortnyik albumához Kassák írt egy rövid bevezetőt, amely több szempontból is kiemelkedő jelentőségű. Egyrészt kijelöli a maga és Bortnyik korai absztrakt kompozícióinak művészeti kontextusát, másrészt pedig önálló megnevezéssel

– képatchitektúra – látja el azokat. Kassák szövegében egyértelműen Christof Spengemann Schwitters művészetéről írt elemzésének hatása érzékelhető.⁶⁶ Érdekes a két szöveg kulcsmondatait egymással is összeolvasni:

Spengemann	Kassák
[A] művészet alkotás.	A művész alkotó.
Alkotónak lenni annyi mint a végtelenből valami önálló eredeti újat alakítani a saját szellemünk által.	(...) vannak, akik skrupulusok nélkül átlépik önmaguk halálát. Olyan intenzíven élnek, hogy egy-egy pillanatban túllendülnek materiális határukon, és határtalan energiájuk még sokáig tovább él más matériákban, amelyeknek ők adták meg az egység formáját. Ezek az alkotók.
Műalkotás sohse lehet (...) konkrét, anyagi, hagyományos, ízléses, esztétikus, tudományos vagy akárhogy másodlagosan meghatározott. Sohse követhet valamit, nem lehet célja. Mindig csak oktalanul jöhet a végtelenből: isten akarta módon örökösből-örökösbé.	Mikor tehát Bortnyik mappáját magunk elé emeljük, fejünkbe töröljük ki a regulákat és nyissuk ki magunkat egy ember előtt, aki színekbe, formákba és vonalakba tördelten szuggerálni akarja nekünk a hitet, amivel ő a világ-variáció végtelenségében hisz és az erőt, amivel ezt a hitet életprincípiumává emelte.
[A Merz] világszemlélet (...), a tiszta művészt jelenti. A kozmikus megérzésből származván, lényegéhez tartozik, hogy átfogó.	Bortnyiknak új piktúrájával nincs más célja, minthogy általa önmagát, a kollektív embert demonstrálja. (...) Mert minden képe maga a képben megjelenő élet.

A megfogalmazás hasonlóságai, valamint az absztrakció kozmikus értelmezése mellett fontos szempont az is, hogy Schwitters műveinek önmagáért-valóságával ellentétben Kassák a forradalmiság korábbi aktivista gondolkörét is beemelte Bortnyik képarchitektúráinak értelmezésébe. Bortnyik absztrakt képei ugyanis a „kollektív embert” – azaz a kollektív individuumot – demonstrálják, amely fogalom Kassákék számára az 1919-es programjuk megfogalmazása idején vált meghatározóvá. Kassák értelmezésében a *Ma* írói és művészei olyan, az egyéni érvényesülést elvető, a tömeget összefogó, de abban nem feloldódó kollektív individuumok, akiknek az a feladatuk, hogy társadalmi szinten is megteremtsék ezt az állapotot. A kollektív individuumot léleken forradalmi erő jellemzi, minden államformát elvet, és „az állandó forradalomban éli ki magát”.⁶⁷ Kassák számára tehát a forradalmi tartalom, implikáltan, továbbra is jelen volt az új művészeti kísérletekben. Kassák felfogásában a képarchitektúra a forradalmi tett egy újabb szakaszához, a kulturális forradalom korszakához kapcsolható és anarchikus, ahogyan azt a legtöbb kritikusa is megállapította.

1921 nyarán Kassák és Bortnyik is vitába szálltak Hevesy Ivánnal, aki Budapesten a *Magyar Írás* és a *Nyugat* hasábjain jelentetett meg kritikákat az 1–*Ma* kötetről és Bortnyik albumáról. Hevesy álláspontja szerint Kassák és Bortnyik elképzelései helyesek annyiban, hogy az új tartalomhoz új kifejezési formákat kell keresni az avantgárd művészeknek, azonban kísérleteik nem alkalmasak a kollektív törekvések kifejezésére: „A versek új formai változásról adnak számot és egyúttal új világnézeti változásról. Tele vannak fájdalmas iróniával az értelmetlen művészet és a fáradt, zavaros, régibe süllyedő élet ellen. (...) A kötetet kiegészítő rajzok, a képarchitektúrák, tektonikus felépítettségükkel az új kollektív pszichét akarják szuggerálni. Azt nagyon jól érzi a szerzőjük, hogy az új embernek egy új formai konstrukció fog megfelelni. De nem lehet, hogy ezek a sokszor anarchikusan szabad és szeszélyes figurációk ezt az új formát reprezentálnák. Még mindig sokkal inkább az átmeneti embert, aki sokszor tanácstalanul hánykolódik a két ellentét: a kollektív és az anarchikus, hyperindividuális szellem között.”⁶⁸ Kassák levélben írta meg Hevesynek válaszában, amelyben úgy fogalmazott, hogy a *Mág[lyák] énekelnek* megírását követően tudatosan változtatott művészetének irányán, és célja az, hogy aktuális világszemléletét, a „jelszó nélküli embert” fejezze ki verseivel és vizuális alkotásaival: „Ön azt írja újabb verseim visszacsúszást jelentenek a régebbi művészetéhez. Ez borzasztó nagy tévedés. Valloam hogy a romantikus humanizmust (amit Ön ma is köve-

tel) tőlem telhető legjobban kifejeztem a *Mág[lyák] Éne[kelnek]* című könyvemben. Ezen az uton nincs tovább keresni valóm sőt hiszem hogy utánam sem lehet azon kereskedni senkinek. A könyv kilencven százalékban sikerült mert magamban csucsokig jutottam világszemléletileg. Ma újra születtem tegnapi világszemléletemhez egy plusszal – a jelszó nélküli emberrel. (...) Építenem kell és szóval és láppal és ecsettel és mindennel elakarom takarítani magam elől a gátakat. Az én »anarchiám« tehát nem anarchia – egyszerűen tett.”⁶⁹ A verseskötet kritikájával párhuzamosan jelent meg Hevesy írása Bortnyik albumáról is, amelynek kulcsszavai szintén a talajvesztettség, az individualizmus, valamint a művészeti zsákutca voltak. Hevesy az album kompozícióit *l’art pour l’art* formakísérleteknek, ornamentikának nevezte.⁷⁰ A kritikára Bortnyik választ is küldött a *Nyugat*nak, amelyben azzal érvelt, hogy „a művészet harmóniát teremtő erő (...) a kép nem ábrázol semmit. Belekapcsolódik a mindenségbe és formáiban az új világ harmóniáját igyekszik megteremteni. Tehát kollektív”.⁷¹ Hevesy válaszában nem fogadta el Bortnyik meghatározását, szerinte az absztrakt művekben lehetetlen a kollektivitás: „ezek a képek egy individuumnak óráról-órára változó harmóniái”.⁷² Hevesy szerint a kollektív hatást kifejtő művészet figurális – hiszen nagy tömegeket csak egyértelmű jelzésekkel lehet befolyásolni. Bortnyik és Hevesy között még egy konfrontáció történt a képarchitektúra értelmezése kapcsán, 1922 tavaszán. Bortnyik ekkor Hevesynek a *Nyugat*ban megjelent, *A művészet reinkarnációja* című cikkére reagált.⁷³ Bortnyik írása, aki a kubizmusból kiindul, de a tér képzetét teljesen elhagyó művészetéről beszél, tanúbizonyságát adta, hogy mind Albert Gleizes, Fernand Léger és Kurt Schwitters kortárs művészetét ismerte. Bortnyik szerint a végcél, melyet Schwitters is elérni kívánt Merzképeivel „az egyes tárgyak ábrázolásából, a szimbólumokon át az egész univerzum kifejezéséig” vezet: ez a képarchitektúra. „A képarchitektúra [azonban] még nem kollektív művészet, hiszen a kollektív társadalom sincs még itt.” A képarchitektúra kollektív hatását a művész és az új társadalom között folyó diskurzusban fogja kifejteni – véleménye szerint.

A Hevesy és Bortnyik vitájában is rendre előkerülő, a képarchitektúra módszerének forrásaként megnevezett kubizmusra Kassák is hivatkozott Bortnyik albumához írt bevezetőjében: „De új alkotásai, bárha művészetének ma is a kubizmus az alapja, semmiféle iskolába nem sorozhatók.”⁷⁴ Amennyiben elfogadjuk Kassák – Bortnyik által is megerősített – értelmezését, úgy a képarchitektúra vizuális műfajának kettős gyökerét kell feltételeznünk: Kassák irányából a Merz, Bortnyik irányából

pedig a kubizmus felől érkező impulzusok összekapcsolását. Botár Olivér hívta fel a figyelmet arra, hogy Bortnyik forrásai a *Der Sturm* folyóiratban 1919–1920-ban megjelent absztrakt expresszionista (Johannes Molzahn⁷⁵) és kubista (Thorwald Hellesen és Fernand Léger⁷⁶) reprodukciók is lehetnek.⁷⁷ Passuth Krisztina vetette fel, hogy Bortnyik albumának, illetve a Kassák által megfogalmazott képarchitektúra kifejezésnek Ljubov Popova 1917–

1919 közöttre datált hat színes linóleummetszetből álló albuma lehet az előképe.⁷⁸ Popova saját képeit *Живописная архитектура* (festői architektúra) címmel illette, amely a „képarchitektúra” orosz megfelelője, közvetlen kapcsolatot azonban nem tudunk kimutatni. A felfedezhető kubista vizuális kapcsolatok mellett feltételezhető, hogy a Kassák irányából érkező dada/Merz impulzus vezethette el Bortnyikot az absztrakció felé.

DADAGLOBE: TRISTAN TZARA ÉS A NEMZETKÖZI DADA MOZGALOM

Schwitters mellett, néhány hónappal később, Kassák Tristan Tzarával is felvette a kapcsolatot. Francia nyelvű – Gáspár Endre által írt – levelét 1920. december 6-án a zürichi „Mouvement Dada”-nak címezte (Zürich Seehof, Schifflande 28).⁷⁹ Kassák feltehetően a zürichi dadaisták egyik korábbi kiadványán keresztül figyelt fel Tzarára, és a már elhagyott zürichi címre küldte levelét – amelyet a posta továbbított aktuális, párizsi lakcímére. Az egyik ilyen kiadvány az 1919 májusában megjelent *Anthologie Dada*, amelynek borítójára Tzara nagy betűkkel nyomtatta rá a mozgalom postacímét (15. kép). Levelével együtt Kassák a *Ma* 1920. novemberi számát, valamint a német nyelvű manifesztum-különszámukat is megküldte Tzarának. Egyúttal pedig felajánlotta a cserekapcsolaton alapuló együttműködést is, és Tzara rövidesen folyóiratokat, könyveket és reprodukciókat küldött a bécsi magyar aktivistáknak. Tzara ekkoriban éppen a világ összes új művészt bemutató *Dadaglobe* antológia elképzelésén dolgozott, így az új magyar kapcsolatot örömmel fogadta.⁸⁰ Kassák művészi gondolkodását ez a kapcsolat erőteljesen átformálta: Tzara, Hans Arp és Francis Picabia versei, manifesztumai és vizuális alkotásai irányadóvá váltak számára.

Kassák és a maisták 1920–1921 fordulóján maguk is adaptálták a dada attitűdöt. Egyre merészebben fordultak szembe a konvencionális művészeti formákkal: verseikben felbontották a szintaxist és a narratív beszédmódot, absztrakt vizuális művekkel kísérleteztek. A francia dada-csoport debütálását a *Ma* 1921. márciusi számában Kassák azzal is hangsúlyosabbá tette, hogy látványosan átformálta a folyóirat borítójának megjelenését (16. kép). A *Ma* első számától kezdve ugyanazzal a szeceszziós/expresszionista borító-fejléccel jelent meg, amelyet feltehetően Mattis Teutsch János készített.⁸¹ A borító felépítésében egyértelműen a berlini *Der Sturm* címoldalának szerkezetét másolta le: a címfelirat alatt a *Ma* esetében rendszeresen megváltozott alcím, alatta hármas felosztású, léni-

akkal elválasztott rendszerben a szerkesztők neve és a kiadóhivatal címe, majd – a legtöbb esetben – az adott szám tartalma volt olvasható, a borítók közepén pedig egy-egy nagyobb méretű illusztráció kapott helyet. A nagy méretű illusztráció a továbbiakban is megmaradt, a címnegyedét viszont Kassák egyszerű plakátbetűs felirattal váltotta fel: a vörös színnel nyomtatott „MA” feliratot keresztülszelve került fel az „Aktivista folyóirat” felirat. Az 1921. márciusi számtól kezdve az év végéig

15. *Anthologie Dada*. 1919. május.
Címoldal Hans Arp fametszetével. Monoskop

16. Kassák Lajos: Képarcitektúra.
Ma, 1921. március 15., címloldal. Kassák Múzeum

kiadott lapszámokon ez a címnegyed maradt a továbbiakban is, azonban a „MA” feliratot minden szám esetében más színnel nyomtatták. Az 1921. márciusi kiadás borítóján Kassák fametszetes, absztrakt geometrikus formákból álló képarcitektúrája kapott helyet, a lapszámon belül pedig Uitz Béla, Mattis Teutsch János, Bortnyik Sándor, valamint a februárban Bécsbe látogató Moholy-Nagy László absztrakt fametszete jelent meg.⁸² Bortnyik az ugyanekkor megjelent *Képarcitektúra-album*ának egyik lapját reprodukálta a lapban, Moholy-Nagy pedig az épp megkezdett berlini dada-kísérleteivel korreláló kompozíciót készített (17–18. kép).⁸³ Ebben a *Ma* számban két dadaista vers jelent meg, mindkettő Kudlák Lajos fordításában: egy részlet Hans Arp *Die Wolkenpumpe* (A felhőpumpa) című kötetéből,⁸⁴ valamint Richard Huelsenbeck *Fa* című költeménye az először 1916-ban, majd 1920-ban ismét kiadott *Phantastische Gebete* (Fantasztikus imák) című verseskötetéből.⁸⁵ A két dada vers mellett, ugyanazon az oldalon Blaise Cendrars 1914-ben írt, kötetben pedig 1919-ben publikált *Dix-neuf poèmes élastiques* (Tizenkilenc elasztikus költemény) című kubista-szimultaneista versciklusának három darabját olvashatjuk, Kudlák Lajos fordításában.⁸⁶

17. Moholy-Nagy László: Fametszet.
Ma, 1921. március 15. Kassák Múzeum

18. Bortnyik Sándor: Rajz.
Ma, 1921. március 15. Kassák Múzeum

A Horizont-sorozat

Az 1920. decemberi első kapcsolatfelvételt követő következő fennmaradt, 1921. június 19-i levelében Kassák már a Tzara által megküldött kötetekért mondott köszönetet, és egyúttal cserepéldányként csatolta a *Ma* aktuális számait, valamint a Horizont-sorozat első, Archipenko-számát.⁸⁷ Kassák 1921 tavaszán indította el a Horizont Amatőr Könyvtár sorozatot, amelyben tíz, illusztrációkat és verseket tartalmazó kötetet tervezett megjelentetni, a kortárs művészet teljes spektrumát bemutatva. A *Ma* 1921. áprilisi számának hátsó borítóján közreadott programtervezet szerint a gyűjtőknek szánt, magas színvonalú nyomdatechnikával és minőségben kivitelezett („amatőr”, tehát gyűjtői) füzetekből havonta kettő jelent volna meg, és célja az volt, hogy „a mai nehéz viszonyok mellett is legalább a föltétlen érdeklődőkkel az új művészetek nemzetközi reprezentánsait megismertesse”.⁸⁸ Kassák tehát már a bécsi emigrációjának első évében megfogalmazta a nemzetközi kitekintés igényét, és részben a saját horizontjának kiszélesítése érdekében kezdett bele a sorozat szerkesztésébe. A program szerint a sorozatban az első, Archipenkónak szentelt számot két berlini dada-művész, Huelsenbeck és Grosz követte volna, a további kötetekben pedig szerepeltek volna a futuristák (Marinetti), kubisták (Apollinaire), expresszionisták (Klee), dadaisták (Schwitters, Tzara), valamint a Kassák által a sorozat megkezdésekor még közelebbről meg nem nevezett „új oroszok”, „új csehek” és „új angolok”. Kassák nagyjából a Horizont-sorozat megkezdésével párhuzamosan fogalmazta meg először egy következő, nemzetközi antológia összeállításának a gondolatát is. A kiadványt, amely végül az 1922. szeptemberben *Új művészek könyve* és *Buch neuer Künstler* címen, Moholy-Nagy Lászlóval közös szerkesztésben megjelent képantológia lett, Kassák eredetileg a modern irodalmi, képzőművészeti és zenei irányzatok áttekintésének szentelte volna.⁸⁹ Kassák szerkesztői levelében 1921 tavaszától kezdve főként ennek a tervezett antológiának az anyagához igyekezett újabb verseket és reprodukciókat szerezni – ugyanakkor ezek a kérések korreláltak a Horizont-sorozat kötetének tervezetével is. Ez alapján úgy tűnik, hogy Kassák nem vetette el annak a lehetőségét, hogy a nagyszabású antológia mellett a Horizont-sorozatban kisebb közlemények formájában is bemutassa a kortárs művészet legradikálisabb képviselőit.

A Horizont-sorozat első számának megjelenése összekapcsolható Moholy-Nagy rövid bécsi tartózkodásával is 1921 februárjában.⁹⁰ Elképzelhetőnek tartom, hogy a sorozat, valamint az antológia tervezetének kialakításában valamilyen módon Moholy-

Nagy is részt vett. A bécsi látogatását követően Moholy-Nagy egy éven keresztül a *Ma* németországi képviselőjeként tűnt fel a lap impresszumában, és Kassák – noha levelezésüknek csupán töredékét ismerjük – minden bizonnyal rendszeresen kérte Moholy-Nagy közreműködését a kéziratok, kiadványok és klisék összegyűjtésében. Kassák a bécsi emigráció első éveiben ugyanakkor továbbra is aktívan használta a budapesti időszakban kialakított berlini kapcsolatait, mindenekelőtt Herwarth Waldennel. A Horizont első száma 1921 áprilisában jelent meg, és az ukrán származású párizsi kubista szobrász, Alexander Archipenko munkásságát mutatta be.⁹¹ A kötetben magyar fordításban jelent meg Ivan Goll írása Archipenko művészetéről, valamint Blaise Cendrars a szobrásznak dedikált verse is. Ugyanezek a szövegek, valamint a könyvben felhasznált legtöbb illusztráció a *Ma* áprilisi számában is megjelent.⁹² Goll írása és Cendrars verse német nyelven a potsdami Kiepenheuer kiadónál 1921-ben közzétett *Archipenko Album*ból származnak, az illusztrációk azonban nem.

Archipenko 1920–1921-ben az egyik legismertebb és legnépszerűbb kortárs avantgárd szobrász volt: 1920-ban a Section d'Or párizsi, brüsszeli, római és hollandiai utazó kiállítása mellett önálló kollekciónal szerepelt a velencei biennálén is. 1921-ben költözött Párizsból Berlinbe, ahol önálló szobrászati iskolát nyitott. Ebben az évben nagyszabású retrospektív kiállításai voltak Berlinben (Der Sturm galéria, március), Drezdában (Emil Richter galéria, május), Hannoverben (Galerie von Gravens, szeptember) és New Yorkban is (Société Anonyme, február–március). A berlini Ernst Wasmuth kiadónál megjelent egy litográfia-mappája (*Dreizehn Steinzeichnungen*), valamint a Galerie von Gravens kiállítása alkalmából az *Album*on kívül egy külön

19. Man Ray: *Transmutation*, 1916.
Vintázs műtárgy-fotográfia. Kassák Múzeum

kiállítási katalógus is. Kassák nemcsak, hogy felismerte Archipenko művészetének jelentőségét a kortárs avantgárd közegeiben, hanem a Horizont sorozat első kötetében nagyrészt olyan képeket közölt, amelyek nem jelentek meg más katalógusokban, és az *Archipenko Album*ban sem. Feltételezhető, hogy a reprodukciókat, vagy akár a kliséket is a *Der Sturm* folyóirat szerkesztőjétől, Herwarth Waldentől kapta kölcsön Kassák, postai úton vagy Moholy-Nagy Lászlón keresztül. A nyomdai klisék kölcsönzését támaszthatja alá az is, hogy egy évvel később, az *Új művészek könyve* nyomtatásakor Kassák nem ugyanezeket a kliséket használta fel, hanem a *Der Sturm*-tól kölcsönzött két klisé.

Kassák és Tzara szerkesztői kapcsolata

Kassák és Tzara 1921 és 1923 között rendszeresen leveleztek egymással, azonban egy kivétellel csak a Kassák által küldött levelek maradtak fenn, Tzara hagyatékában. Kassák levelei alapján kirajzolódik, hogy a *Ma* nemzetközi kapcsolatrendszerének építésében Kassák jelentősen támaszkodott Tzarára: a saját és közvetlen munkatársai írásai és reprodukciói mellett rendszeresen igyekezett Tzara segítségével más művészcsoporthoz is közelebb kerülni.⁹³ Kassák a Tzarának írt leveleiben kifejezetten tőle és munkatársaitól igyekezett kiadványokat, kéziratokat és reprodukciókat szerezni a *Ma*, a 2×2, a Horizont, valamint az *Új művészek könyve* részére. A levelekből kiderül, hogy Tzara a régebbi és újabb dada-kiadványokból és folyóiratokból is rendszeresen küldött cserepéldányokat a *Ma* számára – Kassák ezek alapján közölte a legtöbb magyar nyelvű dadafordítást lapjában. 1921 júniusában Tzara és Francis Picabia írásait és képeit igyekezett megszerezni,⁹⁴ néhány héttel később pedig egy újabb levélben kérte Tzarát, hogy küldjön anyagokat közvetlenül a tervezett antológia részére – kifejezetten egy-két színpadi művet szeretett volna közölni tőle.⁹⁵ 1921. decemberi levelében Tzarán keresztül ajánlotta fel a 391 folyóiratot szerkesztő Francis Picabiának, hogy műveiből egy *Ma*-különszámot jelentetne meg.⁹⁶ 1922 tavaszán Kassák Man Ray írásairól és fotóiról érdeklődött Tzaránál,⁹⁷ illetve igyekezett a Man Ray *Rayogram*jait Tzara bevezetőjével közlő *Les champs délicieux* albumot is megszerezni a *Ma* kiadóhivatala számára.⁹⁸ Kassák hagyatékában fennmaradt Man Ray *Transmutation* (1916) című festményének fotóreprodukciója, amelyet feltehetően Tzarától kapott meg (19. kép).⁹⁹ Ugyanebben az időben az *Új művészek könyve* számára igyekezett kliséket gyűjteni Tzarán keresztül. Ahogy írta, Tzara régóta ígérte neki a klisék megküldését, és ez az utolsó

alkalom, amikor még be tudja illeszteni a képeket a nyomdába küldés előtt álló kötetbe. Kassák Francis Picabia, Man Ray, Jean Crotti, Max Ernst, Georges Ribemont-Dessaignes és más dadaisták képeinek nyomdai kliséit kérte Tzarától, hivatkozva arra, hogy Picabia részéről a 391-ben, a többiek részéről pedig a Tzara által Kassáknak megküldött *Salon Dada*ban megjelent képek megfelelőek lennének.¹⁰⁰ A *Salon Dada* a párizsi Galerie Montaigne-ben 1921. júniusban rendezett dada-kiállítás katalógusa volt, amit Tzara már megjelenésekor elküldött Kassáknak.¹⁰¹ Tzara feltehetően teljesítette Kassák kérését, mert az *Új művészek könyve*ben, 1922. szeptemberben Picabia, Ray és Ernst egy-egy műve is „Dada” klisémegjelöléssel jelent meg – ugyanakkor ezek nem voltak azonosak a *Salon Dada* katalógusban láthatókkal.¹⁰² Max Ernst – feltehetően 1922 nyarán – a tiroli Gasthof Sonne-ből küldte el Kassáknak egy rajzát, amely végül az *Új művészek könyve*ben is megjelent tőle. A grafika egy abszurd dadaista képmontázs, valószínűleg régi technikai kiadványokból másolt rajzokkal. Ernst levele alapján tartozott hozzá egy használati utasítás is, amelyet Kassáknak a kép mellett kellett volna közölnie – ez mára nem maradt fenn.¹⁰³ A rajz korábban megjelent Paul Eluard *Répétitions* című verseskötetében, Ernst számos további grafikája mellett.¹⁰⁴

1922 őszén Kassák az *Új művészek könyve* terjesztésében kérte Tzara közreműködését, és a *Ma* mellett az újonnan indított 2×2 című lapjának tervezett második számába is szeretett volna a dadaistáktól kéziratokat kapni.¹⁰⁵ Kassák következő, 1923. tavaszi levele alapján Tzara átvett példányokat az *Új művészek könyve* német kiadásából, és az eladások után járó összegből tervezett küldeni Kassáknak.¹⁰⁶ Kassák utolsó, Tzarának címzett levelét 1924. augusztus 4-én írta, és a *Ma* tervezett zenei és színházi különszámához kért kéziratokat és kliséket Tzarától, amelyeket azonban feltehetően nem kapott meg.¹⁰⁷

Kassák a Tzarától szerzett anyagok közül többet is közölt a *Mában* 1921–1922 során. A Tzara által legkorábban megküldött kiadványok feltehetően a *Dada* folyóirat korábbi számai, valamint saját verseskötetei voltak. Kassák ezek alapján közölte Tzara *Jegyzet a művészetről* című esszéjét, valamint *Kis falu Szibériában* című versét a *Mában*.¹⁰⁸ Tzara minden bizonnyal Kassák 1921 őszi kérésére küldte el a *La Première aventure céleste de Mr. Antipyrine* (Antipirín úr első mennybeli kalandja) című 1916-os dada-drámájának egy példányát Bécsbe, amely szinte azonnal, 1921 novemberében megjelent a *Mában*, Németh Andor fordításában, Kassák linóleummettesetes képarcitektúrái mellett.¹⁰⁹ Németh a drámát már a *Ma* októberi előadóján is felolvasta. Tzara

másik dada-drámája, amelyet Kassák magyar fordításban is megjelentetett, a *Le coeur à gaz* (Gáz-szív) volt. A dráma premierje a Galerie Montaigne 1921. júniusi *Salon Dada* kiállításához kapcsolódott, szövege pedig a *Der Sturm* dada-számában jelent meg 1922. márciusban, amelyet Kassák postán kapott meg Tzarától.¹¹⁰ A költeményt Kassák néhány hónappal később, 1922 júniusában önálló kötetként jelentette meg, Gáspár Endre fordításában és saját, „Dada”-feliratú borítótervével (20. kép).¹¹¹ Kassák levélben értesítette Tzarát a megjelenéséről: „Nos, a »Coeur de Gas« megjelent nálunk egy különszámában (...) A könyv itt botrányt okozott, de ez nem egyéb, mint a minőség próbája”.¹¹²

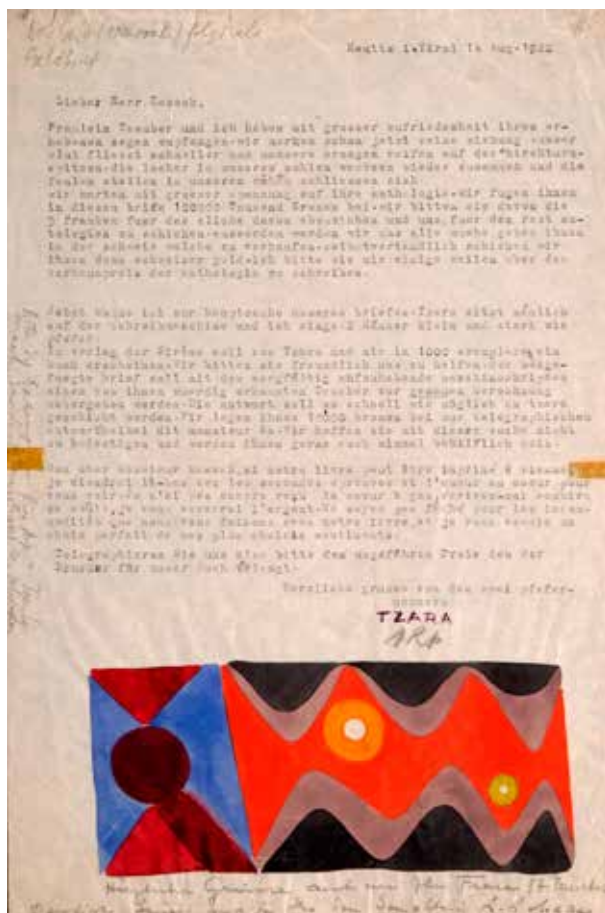
Szintén Tzara közvetítésével jutott el Kassákhöz az André Breton által 1922 márciusára szervezett „Nemzetközi kongresszus a modern szellem irányelveinek meghatározására és védelmére” (Congrès international pour la détermination des directives et la défense de l'Esprit Moderne) felhívása, amelynek közleményét Kassák a *Ma* 1922. februári számában közölte.¹¹³ A felhívás eredetileg a *Comoedia* című párizsi napilapban jelent meg 1922. január 3-án, majd André Breton további közleményei követték.

A konferencia végül azonban megghiúsult, a Breton és Tzara közötti ellentétek miatt.¹¹⁴ Kassák erről nem értesülhetett, mert márciusi levelében a kongresszus eredményeiről érdeklődött Tzaránál.¹¹⁵

1922 nyarán Tzara több helyen próbálta megjelentetni a *De nos oiseaux* (A mi madarainkról) című verseskötetét, Hans Arp illusztrációival.¹¹⁶ A kéziratot Kassáknak is elküldte, hogy kérjen nyomdai ajánlatot az előállítására Bécsben. Erről Tzara egyetlen fennmaradt, Kassáknak írt leveléből értesülünk, amelyet Hans Arppal és Sophie Taeuberrel közösen írt, 1922. augusztus 14-én, a tiroli Reutte-beli vakációjáról (21. kép).¹¹⁷ A levél nem a Kassák Múzeumban található, hanem Pán Imre párizsi hagyatékában. Pánhoz feltehetően az 1950-es években került, Kassák kollázsaival, kézírataival együtt. Ahogyan arra Dobó Gábor rámutatott, a levél „nem csupán történeti forrásként érdekes, hanem dada műalkotásnak is tekinthető. Funkcióját tekintve üzleti, szerkesztői levélről van szó, amely azonban sajátos helyesírásával, szokatlan (nem egyszer visszafejthetetlen) metaforáival (...) egy dada költemény jellegzetességeit is hordozza. A levél többnyelvű, német és francia, amely szintén illeszkedik a határokkal és

20. Tristan Tzara: *Gáz-szív*. Wien 1922.
Kassák Lajos borítótervével. Kassák Múzeum

21. Tristan Tzara, Hans Arp és Sophie Taeuber levele
Kassák Lajosnak, 1922. augusztus 14. Pán Imre-hagyaték

nyelvi különbségekkel nem törődő dada művészeti gyakorlatokhoz. A küldemény továbbá, a dadára szintén jellemző módon szöveges és vizuális kódokat is vegyít, esetünkben a kéziratos jegyzetekkel ellátott gépiratot kiegészítő, minden bizonnyal Sophie Taeubernek tulajdonítható festménnyel”.¹¹⁸

Tzara azonban a költségeket túl magasnak találta, ezért visszakérte a kéziratait. „Nagyon sajnálom, hogy ezt kell tennem, mert kellemetlen számomra, hogy nem sikerült kedvezőbb költségvetést elérnem, továbbá hogy néhány kéziratot még nem tudtunk lefordítani. Gyorsan átfutottuk a füzetet, nagyon szép és érdekes dolgokat találtunk benne. Ami a nyomtatást illeti, véleményem szerint a költségvetés összege nem túl magas; manapság majdnem teljesen lehetetlen egy könyvet olcsóbban vagy akár ilyen áron is kihozni” – írta Kassák Tzarának augusztus 25-én.¹¹⁹ A kötetből 1922 őszén csak néhány példány készült el egy weimari nyomdában, és kereskedelmi forgalomba csak az 1929-es második kiadás került. A korrektúrapéldányokat azonban Tzara magával vitte Párizsba, és közeli kollégáinak kölcsönadta.¹²⁰

Annak ellenére, hogy Kassák, ahogyan láttuk, rendszeresen közölte Tzara és más dadaisták munkáit, Kassák saját szövegeinek és képeinek elhelyezésével kapcsolatos kéréseit a párizsi fél figyelmen kívül hagyta. Kassák 1921–1922-es levelezésük során szinte minden levelében kérte Tzarát, hogy magyar vagy német kéziratai alapján készíttessen és közöljön francia fordításokat verseiből, illetve 1921-ben a *Képarcitektúra-albumát* és további műveinek fotóit is megküldte Tzarának publikációs céllal.¹²¹ 1922. áprilisi levelében arra is felhívta Tzara figyelmét, hogy a kölcsönösen közölt fordításokkal a „közös ügyüknek” is sokat segíthetnének,¹²² azonban kérése nem talált válaszra. Ugyanakkor Tzara minden bizonnyal személyesen, Párizsban terjesztette Kassák és a *Ma* hírét a neki küldött lapszámok és kiadványok segítségével, valamint a nemzetközi művészeti színtéren is sokakkal kapcsolta össze a bécsi emigrációban és anyagi kiszolgáltatottságban élő Kassákot. 1923-ban például Tzara ajánlotta Schwittersnek a *Mát* mint nemzetközi partnert, amikor elindította a *Merz* folyóiratot.¹²³

Az *Új művészek könyve* anyagának összeállítása idején Kassák 1921. júniusi levelében kérte Tzara közreműködését az angol és amerikai avantgárdval való kapcsolatfelvételen: „Nem tudna küldeni fiatal angol vagy amerikai művészek munkáiból? Mi innen nem tudunk velük kapcsolatba lépni.”¹²⁴ Nem tudjuk, hogy Tzara válaszában ajánlotta-e Kassáknak az amerikai avantgárd képviselőit, az azonban biztos, hogy Kassák Bécsben Tzara közvetítésével ismerkedett meg Gorham B. Munson amerikai író-

val és folyóirat-szerkesztővel. Munson európai tartózkodásának kezdetén, Párizsban ismerkedett meg Tzarával és a dada mozgalommal, majd folyóiratkiadás céljával költözött Bécsbe 1922 tavaszán. Viszsaemlékezése szerint Munson az alacsony nyomdaköltség miatt választotta a *Secession* folyóirat kiadásának helyszínéül Bécsset, lapjának címét pedig a bécsi Sezession épülete inspirálta.¹²⁵ Munson és Kassák Tzara tanácsára találkoztak Bécsben,¹²⁶ és kooperációba kezdtek: Kassák közölte Munson két dadaista versét a *Ma* 1922. májusi jubileumi számában. Munson így emlékezett vissza ezeknek a költeményeknek a keletkezésére: „Tzara kérésére a szállodában három »dada« verset firkáltam le, felhasználva a szorzótáblát és a tiltott dolgok említését – mindhárom meglehetősen ostobára sikerült. Tzara rögtön elfogadta, és lefordíttatni szétküldte őket Európaszerte. Az egyetlen fordítás, amit láttam, a magyar aktivista *Mában* jelent meg.”¹²⁷ Munson a *Secession* második számának borítóját egy Kassák által készített képarchitektúrával illusztrálta (22. kép).¹²⁸

22. *Secession*, 1922. július. Borító Kassák Lajos linóleummetszetével. Kassák Múzeum

A lapszám első oldalán megjegyzéssel is kiegészítette a borítótérpet, és felhívta olvasói figyelmét a *Ma* kurrens tartalmára, amely összekötetésben áll a francia, orosz, német és amerikai avantgárd művészettel is. Ezt a felhívását, noha Kassáknak nem jelent meg több írása és reprodukciója a *Secession*-ban, Munson az 1923. júliusi számban is megismételte, ahol a *The Dial* folyóirattal szemben ajánlotta olvasóinak a *Mát*. Rövid írásában azzal kapcsolatban hozta szóba Kassák lapját, hogy a *The Dial* című konkurens amerikai modernista folyóiratban megjelenő közép-európai művészetet meghaladottnak érezte, szemben a *Ma* által közvetített autentikus közép-európai és nemzetközi avantgárd irodalommal és képzőművészettel.¹²⁹

Tzara 1922-től rendszeresen írt esszéket az európai művészet aktualitásairól a New York-i *Vanity Fair* magazinba, és a novemberi számban a *Máról* is szót ejtett. Kassák erről Munsonon keresztül értesült, és levélben kérte, hogy Tzara küldje el számukra az ismertetést.¹³⁰ A cikkben Tzara röviden összefoglalta a *Ma* eredményeit, kifejezetten a lap dada-tartalmára fókuszálva. Az ismertetésében részletesebben foglalkozott ugyanakkor – a *Ma* Arp-számának kapcsán – Hans Arp munkásságával, mint Kassákkal vagy a *Ma* aktivista programjával: „A modern művészet behatol a legelszigeteltébb népek szellemi életébe is. A modernizmus egyik érdekes megnyilvánulása a *Ma* című magyar folyóirat, amelyet néhány éve jó ízléssel és éleslátással szerkeszt Kassák Lajos, az ultramodern író. Budapesten a forradalom után elnyomták, Bécsben továbbra is megjelenik. Ebben a legforradalmibb kortárs költők fordításai jelennek meg, mint Eluard és Soupault, valamint Picasso, Juan Gris és Gleizes kubista képeinek reprodukciói, valamint a »dadaisták«, mint Man Ray, az amerikai festő, aki Párizst tette otthonává, a kölni Max Ernst, Grosz és Hausmann Berlinből. Egyik legújabb száma teljes egészében Arp-nak van szentelve.”¹³¹

Hans Arp és Sophie Taeuber

Kassák a legtöbb dada-verset és reprodukciót Hans Arptól közölte a *Ma* 1921–1922-es számaiban. Feltehetően Tzarától kapta meg Arp *Die Wolkenpumpe* című verseskötetét, Arptól pedig néhány hónappal később a szintén 1920-ban, Berlinben megjelent *Der Vogel selbdritt* (A madár harmadmagával) című kiadványt, a szerző szabadverseivel és absztrakt fametszeteivel.¹³² A *Der Vogel selbdritt*-et a *Ma* 1921. augusztusi számának (6. évf. 8. szám) hátsó borítóján a „beküldött könyvek és folyóiratok” listája is említi. Arp verseit Kovács Kálmán (1921. szept-

ember),¹³³ Sánta Pál (1922. május – minden bizony-nyal álnév, eddig azonosítatlan, esetleg Kovács Kálmán)¹³⁴ és Barta Sándor (1922. július) fordításában közölte Kassák. Barta 1922 nyarán megjelent versfordítása, *A virágszfinx* feltehetően Arp által küldött kézirat alapján készült, mivel a költemény német nyelven csak 1924-ben jelent meg a *Der Sturm*-ban.¹³⁵

Kassák és Hans Arp kapcsolata későbbi felesége, Sophie Taeuber közvetítésével vált még közvetlenebbé. Taeuber 1921 novemberében Bécsbe utazott, ahol többek között Richard Huelsenbeckkel és Adolf Loossszal találkozott. Emellett egyeztetett egy személyes találkozót Kassákkal is,¹³⁶ ahol Gáspár Endre fordítói közreműködése mellett Kassák felajánlotta, hogy a *Ma* januári számát Arp munkáinak szenteli, valamint, hogy ebből az anyagból kiadja a tavasszal megkezdett (de feltehetően az anyagi források hiányából adódóan megszakított) Horizont-sorozat harmadik kötetét is. Taeuber minderről levélben értesítette Arpot, és arra is felhívta a figyelmét, hogy Kassák csak úgy tudja vállalni a kiadást, ha a nyomdai klisék előállítását Arp átvállalja, ugyanakkor a lapszám eladása utáni összegből ő maga is részesülhet.¹³⁷ Arp minden biz-nyonnyal beleegyezett a *Ma* különszámok kiadásába, mert december 14-én kelt levelében Taeuber már arról írt Arp-nak, hogy a már megküldött képeken túl még egy borítóra is szüksége lenne Kassáknak. Taeuber arra hivatkozott, hogy Arp már ismeri a *Ma* borítóját, és ideális lenne, ha egy olyan méretű fametszetet küldene, ami a nagy méretű betűk alatt elfér a tervezett borítón.¹³⁸ December végi el-utazása előtt Taeuber még egy levélben foglalkozott a *Ma*-különszám ügyével. Ekkor arról írt, hogy az osztrák hiperinfláció miatt a klisék előállítása egyre drágább, és a Horizont-szám megjelentetésével kapcsolatban Arp-nak gyorsan kellene döntenie.¹³⁹ A levélből értesülünk arról is, hogy Kassák mintaként elküldte neki saját német nyelvű *Képarchitektúra-album*-át postán.

A *Ma* Arp-száma két kiadással később, 1922 márciusában jelent meg (23. kép).¹⁴⁰ Ez a szám a *Ma* második dada-számaként is értelmezhető, az 1921. márciusi számot követően – mind az illusztrációs anyagot, mind pedig írott tartalmát tekintve. Arp a lapszámban három rajzával és két fotóreprodukcióval szerepel. A borítón Arp *Fantôme* című 1920-as rajzának feltehetően fametszetes változata kapott helyet,¹⁴¹ a lapszámon belül pedig további két, 1919 körül készített grafikájának reprodukciója.¹⁴² Arp ezen rajzsorozatának a Max Ernst által 1920-ban kiadott *Die Schammade* című folyóirat első és egyetlen számában jelentek meg meg darabjai. A Kassák és Taeuber által szervezett klisék közül kettő készült el, Arp két korai, 1916–1917-es dada

reliefjéről: az *Erdő és a Tristan Tzara portréja* című művekről, amelyek a *Mában* cím nélkül („faplasztikaként” jelölve) jelentek meg (24. kép).¹⁴³ Az illusztrációk mellett a lapszám irodalmi szövegei között kiemelkedő Barta Sándor *Jaj* című, a berlini dadaisták stílusában megfogalmazott kiáltványa, amelyben az Oroszországban tomboló éhínségre hívta fel a figyelmet,¹⁴⁴ valamint Nicolas Beauduin, a párizsi *La vie des lettres et des arts* folyóirat szerkesztőjének *A kozmoszember* című dramatikus költeménye.¹⁴⁵ Kassák ebben a számban publikálta magyar nyelven a német fordításban már az előző év szeptemberében, külön füzetben kiadott *Képarchitektúra* című kiáltványát,¹⁴⁶ összekapcsolva Richard Huelsenbeck összefoglalójával a dadaizmusról – utóbbi az 1920-ban megjelent *Dada Almanach* bevezetőjéből származik.¹⁴⁷ A szövegek és képek egyaránt a nemzetközi dadaizmus-hoz kapcsolódtak a *Ma* 1922. márciusi számát.

Az Arp munkáinak szentelt Horizont-szám végül nem valósult meg. 1921. decemberi látogatása alkalmával Kassák Taeubernek is felajánlotta, hogy textilmunkáiból összeállít egy Horizont-számot.¹⁴⁸ Ezzel a felvetéssel kapcsolatban nem ismerünk további dokumentumokat – a tervezett szám nem készült el. Ugyanakkor Kassák az *Új művészek* könyvében a *Ma* által készített klisével reprodukálta

24. Hans Arp: *Tristan Tzara portréja*. *Ma*, 1922. március 15. Kassák Múzeum

23. Hans Arp: *Fantôme*. *Ma*, 1922. március 15., címloldal. Kassák Múzeum

Taeuber 1920-ban készített *Dada fej* című olajképét (25. kép).¹⁴⁹ Kassák a későbbiekben is kapcsolatban maradt az Arp-házaspárral,¹⁵⁰ és Hans Arp Kassák munkáját is szerette volna beválogatni az 1924-ben El Liszickijel közösen előkészített *De Kunstismen* (A művészeti izmusok) című antológiába.¹⁵¹ Kassák hagyatékában fennmaradt Sophie Taeuber-Arp 1936-ban festett olajképe, valamint az általa szerkesztett *Plastique* című folyóirat harmadik száma,

25. Sophie Taeuber: *Dada fej*, 1920. Vintázs műtárgy-fotográfia. Kassák Múzeum

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

26. Sophie Taeuber-Arp: Kompozíció, 1936.
Kassák Múzeum

1937-ből (26. kép).¹⁵² Elképzelhető, hogy a folyóiratszám Tamkó Sirató Károly közvetítésével került Kassákhoz. Tamkó Sirató 1936-ban utazott Párizsból Budapestre, és ezt megelőzően a *Dimenzionista manifestum* megjelentetése miatt kapcsolatban állt az Arp-házaspárral is.¹⁵³ A Taeuber-Arp festményt, valamint Hans Arp egyik sokszorosított kispasztikáját Kassákné Kárpáti Klára kapta ajándékba Arp özvegyétől, Marguerite Arptól 1968-ban, Kassák emlékére.¹⁵⁴

Moholy-Nagy és a berlini dada

A svájci-francia dada csoport mellett Kassák már 1920-ban megismerte a berlini dada mozgalom munkásságát is. Az első kötet, ami bizonyíthatóan eljutott Kassákhoz, Richard Huelsenbeck *Phantastische Gebete* című 1920-as verseskötete volt. A versciklus először 1916-ban jelent meg Zürichben; a második kiadást a berlini kommunista kiadó, a Malik Verlag dada-részlege (Abteilung Dada) jegyezte, és George Grosz politikailag elkötelezett rajzai illusztrálták. Kassák először a *Ma* 1921. márciusi számában publikálta Huelsenbeck *Fa* című költeményét, amelyet a későbbiekben Simon Jolán rendszeresen szavalt előadóestjein is. A *Phantastische Gebete* további költeményeit Kassák 1921–1922-ben jelentette meg a *Mában*.¹⁵⁵ Kassák a Huelsenbeck által szerkesztett, 1920-ban megjelent *Dada Almanach*ot is felhasználta: a *Ma* 1922. márciusi Arp-számában magyar

fordításban közölte Huelsenbeck bevezető dada-áttekintését, saját *Képarchitektúra*-kiáltványa mellett. A nagy példányszámban kiadott *Dada Almanach*ról számos híradás is megjelent a sajtóban – Balázs Béla például 1920. november elején a *Bécsi Magyar Újság*-ban írt recenziót a kötetéről.¹⁵⁶

Kassák figyelmét Huelsenbeck versei mellett Grosz rajzai is felkeltették: a *Ma* 1921. júliusban Grosz műveinek reprodukcióival illusztrált számmal jelentkezett. A lapszámban közölt képek alatt a klisék forrásaként a berlini Malik Verlag van megnevezve, tehát Kassák a lapszám nyomtatásához felhasznált reprodukciókat közvetlenül a kiadótól szerezte meg. A közvetítő ez esetben is Moholy-Nagy László lehetett, aki 1920-ban kapcsolatba került a berlini dadaistákkal, és 1921. februárban Bécsbe látogatott.¹⁵⁷ A *Ma* Grosz-számának borítóján a német művész egyik dada-kollázsa kapott helyet, ami korábban Wieland Herzfelde *Tragigrotesken der Nacht* (Az éjszaka tragigroteszkjei) című 1920-as kötetének illusztrációjaként jelent meg (27. kép).¹⁵⁸ Ezen kívül a lapszámban Grosz 1921-es *Das Gesicht der herrschenden Klasse* (Az uralkodó osztály arca) című, 55 politikai rajzot/karikatúrát tartalmazó mappájának két kompozícióját,¹⁵⁹ valamint az 1917–1918-ban készített *Deutschland, ein Wintermärchen* (Németország, egy téli mese) című, a német politikai,

27. George Grosz: Kompozíció.
Ma, 1921. június 1., címloldal. Kassák Múzeum

28. Újvári Erzsi: Prózák. Wien 1921.
Kassák Lajos borítótervével. Kassák Múzeum

egyházi és gazdasági elitet gúnyoló képének fotó-reprodukcióját publikálták.¹⁶⁰

Ugyanekkor jelent meg Kassák húgának, Újvári Erzsinek a verseskötete is, Kassák borítótervével, és a Malik Verlagtól kapott Grosz-klisékkel illusztrálva (28. kép).¹⁶¹ Újvári 1916-ban kezdte publikálni folyamatos sorszámokkal ellátott, *Próza* címmel közölt expresszionista szabadverseit Kassák folyóirataiban, *A Tettben*, majd a budapesti *Mában*.¹⁶² Újvári már 1918-ban tervezett saját verseskötetet kiadni, ehhez Bortnyik Sándor készített linóleummetsetes illusztrációkat előkészítő vázlatokat, amelyek kifejezetten az egyes verseket dolgozták fel.¹⁶³ A kötet Budapesten nem jelent meg, azonban a bécsi emigrációban ismét tervbe vették megjelenítését. A *Ma* 1921. márciusi számában közreadott hirdetés szerint a kötet már nyomtatás előtt állt, Uitz Béla rajzaival.¹⁶⁴ A kötetben végül három Grosz-rajz jelent meg, valamennyi a *Das Gesicht der herrschenden Klasse* albumból.¹⁶⁵ Szerkesztőként és kiadóként feltehetően Kassák hozta meg az illusztrációkkal kapcsolatos döntést, ugyanakkor látható, hogy a dada baloldali német csoportja nagy hatással volt Újvári Erzsire és férjére, a *Ma* helyettes szerkesztőjére, a költő Barta Sándorra is. Barta a berlini dada-manifestumok mintájára írt abszurd politikai kiáltványokat.¹⁶⁶ A *Tisztelt hullaház: egy kiskorú költő szónoklatai a forradalomról, népszerű életbölcselet egy-*

szerű agysejtűek számára, boldog antológia, csodálatos kongresszus című kötet 1921. szeptemberben jelent meg, szintén Kassák borítótervével (29. kép).

Az 1921. szeptemberi *Ma*-számban a Berlinben élő Moholy-Nagy 1920–1921-es „mechano-dada” periódusának szinte teljes portfóliója megjelent (11 reprodukció), Kállai Ernő – Mátyás Péter álnéven írt – bevezető tanulmányával (30. kép).¹⁶⁷ Ugyanekkor, a tervezett Huelsenbeck–Grosz-kötet helyett Moholy-Nagy képeiből állította össze Kassák a Horizont-sorozat második kötetét is.¹⁶⁸ Az 1920 februártól Berlinben élő és dolgozó Kállaival Kassák Moholy-Nagyon keresztül került kapcsolatba, és azonnal felkérte kortárs művészeti „figyelők” és elemzések írására. Első szövege a *Ma* 1921. júniusi és augusztusi számaiban jelent meg, és az 1920–1921-es berlini kiállításokat mutatta be, többek között Schwitters és Ivan Punyi tárlatait a Der Sturm galériában.¹⁶⁹ Kállai Moholy-Nagy munkáiról írt elemzésében a formai kérdések hangsúlyozása mellett megállapította, hogy „Moholy-Nagy művészete szélső kilengéseiben a kubizmussal és dadaizmussal érintkezik és az antipódusok szerves egységesítésével hirdeti a gépeken úrrá lett mai ember világát”.¹⁷⁰ Moholy-Nagy a berlini dada és Picabia művei által is inspirált munkái ténylegesen a mechanisztikus/

29. Barta Sándor: Tisztelt hullaház. Wien 1921.
Kassák Lajos borítótervével. Kassák Múzeum

30. Moholy-Nagy László: Kompozíció.
Ma, 1921. szeptember 15., címloldal. Kassák Múzeum

gépi formák és az organikus/természeti formák absztrakciójából állnak össze.

Az 1920–1921-es munkáinak áttekintését nyújtó fotográfiákat feltehetően Moholy-Nagy készíttette Berlinben, a kliséket pedig Kassák, Bécsben.¹⁷¹ A képeket Kassák mind a *Mában*, mind pedig a *Horizont-füzetben* címek nélkül közölte (a folyóiratban „rajz” és „olajfestmény” képaláírásokkal). Az eredeti művek azonosítása csak részben lehetséges, elsődlegesen Botár Olivér újabb kutatásai, illetve a Moholy-Nagy 1920–1922 között készített berlini képeinek kronológiáját rekonstruáló katalógusának segítségével. A festmények, kollázsok és grafikák jelentős része szerepelt Moholy-Nagy – Péri Lászlóval közös – első kiállításán a berlini *Der Sturm* galériában is, 1922. februárban.¹⁷²

A *Ma* Moholy-Nagy berlini megbízásával került közelebb a német dada közeghez. Moholy-Nagy 1921. februári bécsi látogatását követően a *Ma* német képviselőjeként tért vissza Berlinbe, ahol aktívan közreműködött az anyaggyűjtésben mind a folyóirat, mind pedig az ez időben eltervezett avantgárd antológia számára.¹⁷³ Kassák már a Moholy-Nagy különszám megjelenését megelőzően, 1921 nyarán felfigyelt a Berlinbe költözőre, és szuprematista-dadaista munkáival a *Der Sturm* galéria 1921. februári kiállításán nagy feltűnést keltett

Ivan Punyi munkásságára. A kiállításról Moholy-Nagy is értesíthette személyes találkozásuk alkalmával, illetve Kállai berlini tudósításában is írt róla – habár csak röviden. Rajzainak reprodukciói a *Der Sturm* 1921. januári és februári számaiban jelentek meg (12. évf. 1. és 2. szám). Kállai 1921. júliusi leveléből tudjuk, hogy már akkor egy személyes találkozót szerveztek Moholy-Naggyal az orosz művésszel, és cikket tervezett írni róla a *Ma* számára: „Moholy elvisz Punihoz. A cikket azután meg fogom írni. A Moholyról szóló cikket is megcsinálom most hamarosan”.¹⁷⁴

Moholy-Nagy részben a *Ma* berlini képviselőjeként került egyre közelebb az avantgárd körökhöz. Berlini lakása az új művészek találkozóhelyévé vált, és barátságot kötött Raoul Hausmann-nal is. 1921 októberében Moholy-Nagy Hausmann-nal, Ivan Punyival és Hans Arppal közös kiáltványt adott közre a *De Stijlben*, *Aufruf zur elementaren Kunst* (Felhívás az elementáris művészetre) címmel.¹⁷⁵ 1939-ben Siegfried Giedionnak írt levelében erről az időszakról úgy emlékezett Moholy-Nagy, hogy mind a *Ma*, mind pedig a szerkesztés alatt álló *Új művészek könyve* növelte fiatal művészként a reputációját a berlini közegben.¹⁷⁶ A *Ma* Ivan Punyi munkáinak szentelt száma, Kállai elemzésével, 1922. februárban jelent meg (31. kép).¹⁷⁷ A litografált borító¹⁷⁸ mellett a lapszámban található illusztrációkat,

31. Ivan Punyi: Kompozíció.
Ma, 1922. február 1., címloldal. Kassák Múzeum

ahogyan azt a képek aláírásában Kassák feltüntette, ez esetben eredeti linómetszet-dúcokról nyomtathatta, amelyeknek elpostázását minden bizonnyal Moholy-Nagy közreműködésének köszönhetette.¹⁷⁹

Moholy-Nagy közvetítésével kerülhettek a berlini dada egyik képviselőjének, Raoul Hausmannnak eredeti művei is a *Mába*. Az 1922. februári Punyi-számban közölte Kassák a *PREzentizmus a fajnémet lélek puffkeizmusa ellen* című kiáltványt,¹⁸⁰ októberben pedig az *Optofonetika* manifesztumot, ami korábban csak orosz fordításban jelent meg a *Бетон/Objet/Gegenstand* (Tárgy) 1922. májusi számában.¹⁸¹ Az 1923. márciusi *Ma* számban Hausmann és Eggeling közös manifesztuma,¹⁸² májusban pedig az *Egyetemes szeroműködés* című értekezése jelent meg – ez utóbbi szövegeknek ez volt az egyetlen korabeli közlése.¹⁸³ Hausmann 1919-ben készített, *Jelzőállomás* címmel közölt grafikáját Kassák a *Ma* 1922. májusi, az emigrációs megjelenést ünneplő jubileumi számban – a borítón helyet kapott Moholy-Nagy-grafika mellett – színes nyomatként közölte (32. kép).¹⁸⁴

Kassák a bécsi emigráció idején is kapcsolatban maradt Filippo Tommaso Marinetti olasz futurista mozgalmával, amelyről már a budapesti években is értesült.¹⁸⁵ Marinetti rendszeresen megküldte a *Ma* szerkesztőségének újabb manifesztumait és kiadványait, többek között az 1920-ban rövid időre újraindított *Poesia* folyóiratot.¹⁸⁶ A budapesti lapszerkesztés idején Kassák többször is használta a nemzetközi modern költészetet közlő lap 1908–1909-es számaait, így nem csoda, hogy az 1920-as évfolyam számaiból is több fordítást készítettett a *Ma* számára. Kassák a *Poesiából* elsőként I. K. Bonset „X-képekről” (azaz a Röntgen-sugarakról) írt versét közölte Zilahy László emigráns újságíró fordításában.¹⁸⁷ A holland vers eredetileg a *De Stijl* 1920. májusi számában jelent meg hollandul, azonban ez a folyóirat ekkor még nem jutott el Kassákhoz.¹⁸⁸ A *Poesiában* a holland mellett a szerző saját francia fordítása is olvasható volt, Zilahy feltehetően a francia fordítást használta fel.¹⁸⁹ I. K.

32. Raoul Hausmann: *Jelzőállomás*, 1919.
Ma, 1922. május 1. Kassák Múzeum

Bonset Theo van Doesburg dada-alteregója volt. Nem csupán írói álnévként használta, hanem teljesen különálló személyként hivatkozott rá, mint a dadaizmus egyetlen valódi hollandiai képviselőjére. Van Doesburg 1920 nyarán kezdett el levelezni Tzarával, és a *De Stijl*-ben is számos dada-anyagot közölt ekkoriban – többek között Bonset verseit, amelyek aztán számos európai avantgárd folyóiratban jelentek meg. Kassák, ahogyan a legtöbb dadaista művész 1920–1921-ben, minden bizonnyal nem volt tisztában I. K. Bonset valós kilétével.¹⁹⁰ Az „X-képek” mellett Kassák Luciano Folgore futurista versét közölte még az 1920-as *Poesia* alapján a *Mában*, Gáspár Endre fordításában.¹⁹¹

MAISTÁK, AKTIVISTÁK, DADAISTÁK

„A képarchitektúra kiszabadult a »művészet« karjaiból és átlépett a Dadán” – írta Kassák a németül 1921 októberében különálló albumban, magyarul a *Ma* 1922. márciusi számában megjelent *Képarchitektúra* című kiáltványban.¹⁹² Mihályi Ödönnek, aki a *Ma* első, 1920 novemberében megrendezett bécsi előadóestjén elhangzott dadaista hangvételű szövegekkel kapcsolatban nemtetszését fejezte ki, Kassák már 1921 tavaszán azt írta, hogy: „Arról

különbö megnyugtathatom hogy a dadaistáknak a MA-hoz semmi közük bárha én a dadaistákat is egész másképp látom, mint maga. Léven ők egy már is konzervatív iskola semmi kedvem sincs hozzájuk tartozni és a MÁ-t sem engedem alájuk kerülni. De az okos és komoly elvieskedésbe se engedem bele fulladni”.¹⁹³ Bármennyire is egyértelműen fogalmazott Kassák, a *Ma* és mozgalma mégis a magyar dadaisták csoportjaként vált ismertté a bécsi emig-

rációban. Kassák nem tudott mást tenni, mint hogy a dadaizmushoz képest, azzal egyfajta relációban határozta meg a saját művészetének új fordulatát. Ugyanezt a startégiát alkalmazta Barta Sándor is, aki a Gömri Jenő Tamás által a szlovenszkói magyar irodalom fórumaként megindított *Tűz* című folyóirat magyar irodalmi ankétjában a következőképp fogalmazta meg a *Ma* mozgalom művészeti céljait:

„Látjuk, hogy az alkotó számára két egyből táplálkozó lehetőség van csak: egyrészt lehetetlenné és nevetségessé tenni mindent, amire ez az üzletes, tudóvész és éhező pincelakásokat termelő, analfabéta, hadijelentéses és muzeális hullákat imádó kor rányvezte vignettáit, másrészt a mai igénytelen elképzelések helyébe új, igényesebb életképzéseket adni.

Ez a kettő munka, a rombolás és építkezés kiengesztelt képzetében körülbelül így fejeződik ki a legteljesebben: $2 \times \text{DADA} + 2 \times \text{AKTIVIZMUS} = \text{»MA«}$. (...)»

Mit akarunk mi maisták, azaz közismertebb nevünkön: nagyhajú bolondok? Rombolni akarunk, hogy építhessünk. Mit akarunk lerombolni?? A ketreceket. (...) És mit akarunk felépíteni? Kollektív, maradék nélküli magunkat.”¹⁹⁴

Néhány hónappal később, 1922. márciusban Kassák így nyilatkozott:

„Az expresszionizmus az impresszionizmus kiteljesítése, vagyis visszája. Mindkettő megkomponálatlan. Az expresszionizmus, mely nem komponál, egy továbblépés a dadaizmus, amely dekomponál, tagad minden meglevőt, mindent ledönt anélkül, hogy helyébe újat építene. A »Ma« művészetének, az aktivista művészetnek lényege a konstrukció. Az aktivizmus tehát komponál. A dadaizmus rombol, l'art pour l'art, az aktivizmus rombol, hogy újat építhessen, küzd egy célért; egy célért, melyről tudja, hogy nem fogja beérni soha. (...) Az aktivizmus nem absztrakt művészet, (...) de mégis elvetünk minden materiális mintaképet. Egy akaratunk van: önmagunk életének valami szuggesztív formában való kinyilvánítása. A klasszikus művészet óta ez az első periódus, mikor a művész fölérzi magában az istent, és mindent saját képére akar formálni. A *Ma* túllépte már a dadaizmust, mert a lerombolt helyére újat akar építeni.”¹⁹⁵

Kassák és Barta egybehangzó álláspontja szerint tehát a dadaizmus kizárólag destruktív irányzat, amely a világháború alatti káoszból és kilátástalanságból született és abból táplálkozik. A dada-

ista rombolás és építkezés kettősségére Kassák az 1920. szeptemberben a *Bécsi Magyar Újság*ban Németh Andorral és Balázs Bélával folytatott modern művészetről szóló vitában is kitért – ebből látszik, hogy a gondolatmenetet Kassák már a dadaizmussal való első találkozását követően átgondolta, és kialakította álláspontját: „a dadaisták minden múltnak a legelkeseredettebb ellenségei, politikában a legszélsőségesebb kommunisták (...) és mindezt azért, hogy az embert elszakítsák a tegnaptól és a művészetet (amiben ők fanatikusok hisznek) kiszabadítsák az esztétikusok karmai közül: gyökerig le akarják rombolni a »modern« művészetet, mert hittel vallják, csak ennek az elpusztítása után lehet fölépíteni a *művészetet*”.¹⁹⁶ A *Ma* mozgalma azért nem dadaista, mert nem a rombolás a végcéljuk, hanem a romboláson túli építkezés, amelyet a „képletben” a forradalmi ideológia, az aktivizmus képvisel. Kassák megfogalmazásában az új program célja az, hogy a régi formák lerombolását követően újakat hozzon létre, építsen (vagy teremtsen), és mindezt a forradalom utópikus céljának elérése érdekében tegye. A rombolás-építés kettőssége tehát Kassák és Barta számára egyfajta módszertani magyarázata a dadaizmus és az aktivizmus együttes jelenlétének a *Ma* művészetében 1921–1922 fordulóján. Kassák ezt a gondolatot jelenítette meg a *Ma* 1922. októberi számában közölt „Rombolatok hogy építhessetek és építetek hogy győzhessetek” feliratú tipografikus képvers-kompozícióján,¹⁹⁷ valamint az *Új művészek könyvéhez* 1922. május végén írt előszavában is: „Mikor ezt a könyvet (...) a közönség elé adjuk, a bizonyosság egyszerűségével írjuk le, íme: itt vannak a rombolók legenergikusabbjai és itt vannak az építők legfanatikusabbjai” (33. kép).¹⁹⁸ Kassák az 1924. márciusban, a Tanácsköztársaság kikiáltásának ötödik évfordulójára írt politikai esszéjében (*Álláspont: tények és lehetőségek*) a rombolás helyett építés gondolatával jellemezte Lenin munkásságát, megállapítva, hogy Lenin politikai/társadalmi „konstruktor” volt, és megszemélyesítette az „új, kollektív embert”.¹⁹⁹

Kétségtelen, hogy Kassák szóhasználatában a „konstrukció” és a „kompozíció” kifejezés is jelen voltak, azonban ezek a megnyilatkozások sokkal inkább köthetők a *Képarchitektúra*-kiáltványban megfogalmazott gondolatmenethez, amely azt fejtette ki, hogy a művész a képarchitektúrában saját „kollektív énjét” jeleníti meg, azaz úgy hoz létre absztrakt/nem ábrázoló kompozíciókat, hogy egy új világ vízióját „építi” meg bennük.²⁰⁰ Így tehát sem a dadaista öncélúság, sem pedig a formalizmus vádjai nem állják meg a helyét a képarchitektúrával szemben – véli Kassák.

33. Kassák Lajos: Romboljatok hogy építhessetek és építsetek hogy győzhessetek. Ma, 1922. október 15. Kassák Múzeum

A Ma-csoport magyar dadaistákként való azonosítása azonban elkerülhetetlen volt. Ehhez nagyban hozzájárult Németh Andor írása Kassákékról a népszerű bécsi magyar magazin, a *Panorama* 1922. március eleji számában. A cikk számos illusztrációval jelent meg, amelyeket a lapot szerkesztő Köhalmi Béla Pankorrespondenz néven működtetett sajtófontó ügynökségének fotográfusa készített Kassákról és társairól.²⁰¹ Ehhez a cikkhez kapcsolódóan publikálták az aktivista csoportot megörökítő egyetlen ismert csoportképet is, amelyen a schönbrunni kastélypark Hietzing-felőli részén, minden bizonynyal a Hietzinger Hauptstrasse park felőli sarkán álló Schloss Café közelében Bortnyik Sándor, Uitz Béla, Újvári Erzsi, Simon Andor, Kassák Lajos, Simon Jolán és Barta Sándor állnak szorosan egymás mellett (34. kép).²⁰² Németh Andor cikkében egyértelműen a Kassák és Barta által korábban már leírt, és feltehetően a személyes találkozás alkalmával is megismételt művészeti elvek mentén mutatta be a „maista-dadaista” csoportot:

„A sokat vitatott maista-dadaista költői irányzat főképviseleit mutatja be fényképünk. A felvétel Hietzingben készült. Ott élnek szinte egy családban a bécsi maisták. A Ma költőit ugyanis nem holmi esztétikai meggyőződések hozták össze egy csoportba, hanem egy másfajta élet – egy egyszerűbb, primitív és egészen emberi élet – áhítása. Nem a véletlen sodorta össze őket, hanem egy erőteljes tagadás: ők tagadják, hogy az életnek úgy, ahogy azt általában éljük, értelme lenne, tagadják, hogy a kultúr-múlt és a kultúrigényesség, mely mázsás súllyal nehezedik min-

den egyes európai lélekre, valódi eleven érték s legfőbb eszményük: egy ősi, önmagából teremtő belső élet lenne, a maga mindennapi retteneteivel és ujjongásaival, egy teljesen dogmamentes élet, mely majd kitermeli az új ember mítoszát és költészetét. Ezt az ideált egész életükkel élik, persze egyenlőre még a múlt ellen küzködve: s ennek a múlt elleni harcnak a legkonzekvensőbb formája: az értelem elleni harc, az u.n. dadaizmus. Ők úgy érzik, hogy a logika, mely kényszerutakra hajszolja a nyelvet, öli meg a fantáziát s a világ elszíntelenedésének, elanyagiasodásának a logikában lelik a bacillusát.”²⁰³

Németh leírása Kassák művészetelméleti nézeteinek kiszínezésével mintha egy tolsztojánus vagy életreform-kommuna bemutatását adná. A „maista-dadaista” azonosítás még erőteljesebbé vált a Ma által szervezett bécsi előadóesteken. Kassák 1921. október 16-án rendezte meg a Ma harmadik bécsi előadóestjét a Konzerthaus kistermében, „Expreszionizmus – Aktivizmus – Dada” címmel. Az esten a legnagyobb sikert az aktivista versszavatairól már ismert Simon Jolán aratta, aki újabb dadaista költeményeket tanult meg, és adott elő.²⁰⁴ Repertoárjába ekkor került be Hans Arp *A jó Gáspár meghalt*, Kurt Schwitters *Virág Annának*, valamint Richard Huelsenbeck *Fa* (vagy *Fantasztikus litánia*) című verse.²⁰⁵ Simon Jolán 1922. február 18-án, a Schönbrunner Schlossrestaurant különtermében tartott önálló előadóestet, ahol a dadaista versek sorát Hugo Ball *Maori* versével és Kassák Lajos *18. számú költeményével* egészítette ki.²⁰⁶ A kizárólag kitalált, ritmikus hanghatásokra épülő *Maori vers* hatalmas meglepetést okozott a hallgatóságnak, és Simon Jolán későbbi előadásainak is az egyik hírhedt darabjává vált. A költeményt, noha Kassákék Hugo Ball verseként használták fel, valójában Tzara írta

34. Bortnyik Sándor, Uitz Béla, Újvári Erzsi, Simon Andor, Kassák Lajos, Simon Jolán és Barta Sándor Bécsben, 1922. február. Petőfi Irodalmi Múzeum

1917-ben, és a Huelsenbeck által szerkesztett 1920-as *Dada Almanach*-ban jelent meg, név nélkül.²⁰⁷ Dénes Zsófia beszámolója szerint maga Kassák is Simon Jolán előadásának dada-aspektusát hangsúlyozta ki a bevezetőjében: „Feje és szeme ráillik szavaira, egyvágású igazság az egész, hangja pedig, hangja, amelyről Kassák elmondta, hogy: ...Simon Jolán elsőrangú dadaista színész s torkából már néha sikerült kihuzni a tragikus cérnaszálat...”²⁰⁸ A Kassák-idézet a 16. számú költeményből származik: „valóban nagyon boldogok vagyunk, hogy köztünk van Mácza János a sápadt életöröm fuvarozó / Barta Sándor a fafejű relativista / Kudlák Lajos a megházasodott gépészmérnök / s még boldogabbak vagyunk még nagyon sokkal boldogabbak vagyunk hogy Simon Jolán elsőrangú dadaista színész s torkából már néha sikerül kihúzni a tragikus cérnaszálat, / hát mit is akartok még tovább tovább ha az árbocok lefordulnak / le vannak fordulva”.²⁰⁹ Az előadásról a bécsi magyar sajtó „Dada-estélyként” tudósított.²¹⁰ Simon Jolán Budapesten már mint „az első dadaista színész” debütált, amikor 1923. szeptember 28-án a Magántisztviselők Szövetségének egyik helyiségében Hevesy Ivánnal és Palasovszky Ödönnel közösen szervezett fellépést.²¹¹ 1925-ben Major Henrik karikatúrája „az első magyar dadaista előadónő” aláírással jelent meg Simon Jolánról a 365. első számában és a *Ma Este* című magazinban (35. kép).²¹²

A *Világnyám* kötet megjelenése kapcsán, 1922. januárban több kritikus is hosszabban értekezett Kassák újabb költeményeiről, kifejezetten pedig a dadaista meghatározottságú számozott versekről. Juhász Gyula kritikájában – ellentétben a bécsi írókkal – továbbra is az expresszionista Kassák-képet hangsúlyozta.²¹³ Hatvany Lajos, a bécsi emigráns *Jövőben* megjelent kétrészes kritikájában egyértelműen elhatárolódott Kassák új programjától, és kiemelte, hogy meglátása szerint Kassák számára nem őszinte és önazonos a magára öltött dadaista póz. Ezzel a meglátásával Hatvany megelőlegezte a magyar irodalom- és művészettörténet azon, általánosan elterjedt álláspontját, miszerint a dada azért nem tudott gyökeret verni a magyar művészetben, mert az avantgárd mozgalmat vezető Kassák maga nem volt humoros és nem volt képes adaptálni a dadaista művészek felszabadult (alapvetően polgárpukkasztó, tehát a polgári keretek között mozgó) játékosságát. „[Kassák] elhatározta, hogy apostolt játszó figuráját, ostorosra cseréli ki, s hogy páthoszos komolyságát, sardonikus bohóckodásra váltja: »Kinek adjam ezt a könyvem első nekiszaladás az új Kassák felé...« Ez a sor: tudatos programot jelent. A művészietlenségig tudatosat. Ez a hangváltás nem fokozatos, nem természetes. Eleve elhatározott. Merev. (...) Kassák tehetsége ódásan komor. Ő nem született fintorosnak.

Vigyora még csak nem is torz. Nem ráz föl, untat Szent háborút akart. Zászlólengetőnek született. Ne járjon csörgős táncot” – írta Hatvany.²¹⁴ Kudlák Lajos kritikát közölt a kassai *Szabadságban*, amelyben elismerően szólt a legújabb, dadaista költeményekről is, azokat Kassák művészi fejlődésének struktúrájába ágyazva: „a humanista: a kollektív ember harcán keresztül a fiatalság erőinek és lehetőségeinek felérzése. Az aktivista: a harcos ezen erők formábaállításaért. A Dada: a lehetőségeket meglátott embernek kétségbeesett jajkiáltása. Ma itt áll Kassák” – írta.²¹⁵

A „dadaista” kifejezés a magyar – és nemzetközi – sajtóban és tömegkultúrában egyaránt elterjedt jelzővé vált. A hazai sajtóban a dada, hasonlóan a futurizmushoz,²¹⁶ a bolond, érthetetlen, öncélú kortárs kulturális jelenségek szinonimájaként terjedt el, egyértelműen megbélyegző szerepben.²¹⁷ A dadaizmus egyúttal, legalábbis egy rövid időre, a Kassák által vezetett mozgalom megnevezésévé is vált – Kassák beleegyezése vagy aktív elhatárolódása nélkül. Annak ellenére, hogy Kassák az emigrációban tovább használta az 1919-ben meghirdetett, azonban kevésbé definiált „aktivista” megnevezést a *Ma* folyóirat mozgalmára, a csoport megnevezése 1919 előtt, és 1922 után is leginkább „Kassákizmus” maradt.²¹⁸

35. Major Henrik: Simon Jolán az első magyar dadaista előadó. 365. Rőpirat, 1925. április. Kassák Múzeum

FELHASZNÁLT IRODALOM A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKÉVEL

Levéltári források

- BG: Berlin, Berlinische Galerie, Künstlerarchiv, Hannah Höch-hagyaték és Raoul Hausmann-hagyaték
 BLJD TZR: Párizs, Bibliothèque littéraire Jacques Doucet, Tristan Tzara-hagyaték
 KM: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum, Kassák Lajos-hagyaték
 MTAK: Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Hevesy Iván-hagyaték és Tamkó Sirató Károly-hagyaték
 PIMK: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Déry Tibor-hagyaték és Mihályi Ödön-hagyaték
 RFM: Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Patkó Imre-gyűjtemény
 SAB: Berlin, Stiftung Arp, Dokumentation Papierarbeiten
 SAH: Hannover, Stadtbibliothek Hannover, Kurt Schwitters-hagyaték
 SM: Hannover, Sprengler Museum, Kurt Schwitters-hagyaték
 ZBZ: Zürich, Zentralbibliothek Zürich, Sophie Taeuber-Arp-hagyaték

Forrásszövegek

- Arp 1920a – *Hans Arp*: Die Wolkenpumpe. Paul Steegemann, Hannover 1920
 Arp 1920b – *Hans Arp*: Der Vogel selbdritt. Otto von Holten für den Künstler, Berlin 1920
 Arp 1921a – *Hans Arp*: Die Wolkenpumpe ciklusból. Ford. Kudlák Lajos. Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 55.
 Arp 1921b – *Hans Arp*: Der vogel selbdritt verseiből. Ford. Kovács Kálmán. Ma VI. 9. szám, 1921. szeptember 15., 118.
 Arp 1922a – *Hans Arp*: Die Wolkenpumpe ciklusból. Ford. Sánta Pál. Ma VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 15.
 Arp 1922b – *Hans Arp*: A virágszfinx. Ford. Barta Sándor. Ma VII. 7. szám, 1922. július 1., 45.
 Arp 1924 – *Hans Arp*: Die Blumensphinx. Der Sturm XV. 2. szám, 1924. június, 87–88.
 Balázs 1920 – *Balázs Béla*: Dada. Bécsi Magyar Újság 1920. november 4., 3.
 Barta 1921a – *Barta Sándor*: Tisztelt hullaház: egy kiskorú költő szónoklatai a forradalomról, népszerű életbölcselet egyszerű agysejtűek számára, boldog antológia, csodálatos kongresszus. Ma, Wien 1921
 Barta 1921b – *Barta Sándor*: A „Ma” törekvései. Ankét a magyar irodalomról. Tűz I. 1–2. szám, 1921. november 15., 75–77.
 Barta 1922 – *Barta Sándor*: Jaj. Ma VII. 4. szám, 1922. március 15., 50.
 Beauduin 1921 – *Nicolas Beauduin*: L’homme cosmogonique I.–II. La vie des lettres et des arts VII. 5. szám, 1921. október, 641–646.
 Beauduin 1922a – *Nicolas Beauduin*: A kozmoszember I. Ford. Medgyes László. Ma VII. 4. szám, 1922. március 15., 58–60.

- Beauduin 1922b – *Nicolas Beauduin*: A kozmoszember II. Ford. Medgyes László. Ma VIII. 2–3. szám, 1922. december 15., 6.
 Biró 1925 – *Biró Dezső*: Proletárművészet vagy Kassákizmus. Népszava 1925. augusztus 30., 6.
 Bonset 1920a – *I. K. Bonset* [Theo van Doesburg]: X-Beelden. De Stijl III. 7. szám, 1920. május, 57.
 Bonset 1920b – *I. K. Bonset* [Theo van Doesburg]: X-Beelden / Images-X. Poesia II. folyam I. 5–6. szám, 1920. augusztus–szeptember, 33.
 Bonset 1921 – *I. K. Bonset* [Theo van Doesburg]: X-képek. Ford. Zilahi László. Ma VI. 6. szám, 1921. április 15., 70.
 Bortnyik 1921a – *Bortnyik Sándor*: Ma-album. Bev. Kassák Lajos. Ma, Wien 1921
 Bortnyik 1922 – *Bortnyik Sándor*: A művészet reinkarnációja. Válasz Hevesy Ivánnak. Magyar Írás II. 4. szám, 1922. április, 81–85.
 Bortnyik–Hevesy 1921 – *Bortnyik Sándor* – *Hevesy Iván*: Két levél az új festészetről. Nyugat XIV. 16. szám, 1921. augusztus 16., 1286–1287.
 Breton 1922 – *André Breton*: Párizsi kongresszus. Ma VII. 3. szám, 1922. február 1., 47.
 Cendrars 1914 – *Blaise Cendrars*: Poèmes élastiques. Les Soirées de Paris 26–27. szám, 1914. július–augusztus.
 Cendrars 1919 – *Blaise Cendrars*: Dix-neuf Poèmes élastiques. Au sans pareil, Paris 1919
 Cendrars 1921a – *Blaise Cendrars*: Ötszögben, Címek, Mee too buggi. Ford. Kahána Mózes. Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 55.
 Cendrars 1921b – *Blaise Cendrars*: A fő (Archipenkónak). Ford. Kahána Mózes. Ma VI. 6. szám, 1921. április 25., 70.
 Dénes 1922 – *Dénes Zsófia*: „Kihúzza torkából a tragikus cémaszálat”. Kassákné előadóestje. Bécsi Magyar Újság 1922. február 21., 6.
 Diószeghy 1922 – *Diószeghy Tibor*: Mindenki tegyen tölcseket a fejébe! Dada-estély a schönbrunni kastélyban. Jövő 1922. február 23., 5.
 Eggeling–Hausmann 1923 – *Viking Eggeling* – *Raoul Hausmann*: Zweite präsentistische Deklaration (Gerichtet an die internationalen Konstruktivisten). Ma VIII. 5–6. szám, Deutsches Sonderheft, 1923. március 15., 6.
 Ék 1968 – *Ék Sándor*: Mába erő tegnapok. Kossuth, Budapest 1968
 Eluard 1922 – *Paul Eluard*: Répétitions. Illusztrálta Max Ernst. Au sans pareil, Paris 1922
 Folgore 1920 – *Luciano Folgore*: Coupé ville soir (Mots en liberté). Poesia II. folyam I. 2–3. szám, 1920. május–június, 33.
 Folgore 1921 – *Luciano Folgore*: Kocsi város este (szabad szavak). Ford. Gáspár Endre. Ma VII. 1. szám, 1921. november 15., 147.
 Gáspár 1924 – *Gáspár Endre*: Kassák Lajos az ember és munkája. Julius Fischer Verlag, Wien 1924
 Goll 1921a – *Archipenko*-Album. Einführungen von Theodor Däubler und Iwan Goll. Gustav Kiepenheuer, Potsdam 1921
 Goll 1921b – *Iwan Goll*: Archipenko. Ford. ismeretlen. Ma VI. 6. szám, 1921. április 25., 71.

- Göndör 1921 – Göndör Ferenc: Elmentem a dadaisták estélyére. Az Ember 1921. október 23., 8.
- Grosz 1921 – George Grosz: Das Gesicht der herrschenden Klasse. 55 politische Zeichnungen. Malik Verlag, Berlin 1921
- Herzfelde 1920 – Wieland Herzfelde: Tragigrotesken der Nacht. Träume. Illusztrálta George Grosz. Malik Verlag, Berlin 1920
- Hevesy 1921a – Hevesy Iván: Bortnyik Sándor albuma. Nyugat XIV. 13. szám, 1921. július 1., 1048.
- Hevesy 1921b – Hevesy Iván: Két új könyv. Magyar Írás I. 4–5. szám, 1921. július–augusztus, 132–133.
- Hevesy 1922 – Hevesy Iván: A művészet reinkarnációja. Nyugat XV. 3. szám, 1922, 182–190.
- Hausmann–Puni–Arp–Moholy-Nagy 1921 – Raoul Hausmann – Ivan Puni – Hans Arp – Laszlo Moholy-Nagy: Aufruf zur elementaren Kunst. De Stijl IV. 10. szám, 1921. október, 156.
- Hausmann 1921 – Raoul Hausmann: PRÉsentismus gegen den Puffkeismus der deutschen Seele. De Stijl IV. 9. szám, 1921. szeptember, 136–143.
- Hausmann 1922a – Raoul Hausmann: PREzentizmus a fajnémet lélek puffkeizmusa ellen. Ford. Gáspár Endre. Ma VII. 3. szám, 1922. február 1., 42–43.
- Hausmann 1922b – Raoul Hausmann: Оптофонетика. Вещь/Objet/Gegenstand I. 3. szám, 1922. május, 13–14.
- Hausmann 1922c – Raoul Hausmann: Optofonetika. Ford. Gáspár Endre. Ma VIII. 1. szám, 1922. október 15., 3–4.
- Hausmann 1923 – Raoul Hausmann: Egyetemes szervműködés. Ford. ismeretlen. Ma VIII. 7–8. szám, 1923. május 1., 3.
- Hatvany 1922 – Hatvany Lajos: Kassák Lajos versei (Világanyám). 1. rész: Jövő 1922. január 20., 6. 2. rész: Jövő 1922. január 21., 6.
- Huelsenbeck 1920a – Richard Huelsenbeck: Phantastische Gebete. Illusztrálta George Grosz. Malik-Verlag Abteilung Dada, Berlin 1920
- Huelsenbeck 1920b – Dada Almanach. Hrsg. Richard Huelsenbeck. Erich Reiss Verlag, Berlin 1920
- Huelsenbeck 1921a – Richard Huelsenbeck: Fa. Ford. Kudlák János. Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 55.
- Huelsenbeck 1921b – Richard Huelsenbeck: Májuséj (Boldog rythmusok). Ford. Kudlák Lajos. Ma VI. 7. szám, 1921. június 1., 98.
- Huelsenbeck 1922a – Richard Huelsenbeck: Dadaizmus. Ford. Kudlák Lajos. Ma VII. 4. szám, 1922. március 15., 54–56.
- Huelsenbeck 1922b – Richard Huelsenbeck: Don Loyolái Inigo. Ford. Sánta Pál. Ma VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 30.
- Juhász 1922 – Juhász Gyula: Csevegés. Szegedi Napló 1922. március 12., 2.
- Kállai 1921a – Mátyás Péter [Kállai Ernő]: Új művészet (Berlin, 1920/21). 1. rész: Ma VI. 7. szám, 1921. június 1., 99. 2. rész: Ma VI. 8. szám, 1921. augusztus 1., 114–115.
- Kállai 1921b – Mátyás Péter [Kállai Ernő]: Moholy-Nagy. Ma VI. 9. szám, 1921. szeptember 15., 119.
- Kállai 1922 – Kállai Ernő: Iwan Puni. Ma VII. 3. szám, 1922. február 1., 35.
- Kassák 1919 – Kassák Lajos: Aktivizmus (Felolvasás, 1919. II. 20.). Ma IV. 4. szám, 1919. április 10., 46–51.
- Kassák 1920 – Kassák Lajos: Levél a művészetről V. Bécsi Magyar Újság 1920. szeptember 26., 3.
- Kassák 1921a – Kassák Lajos: 1–Ma (Versek). Ma, Wien 1921
- Kassák 1921b – Lajos Kassák: Bildarchitektur. Ford. Paul Aczél. Ma, Wien 1921
- Kassák 1921c – Archipenko. Horizont 1. Szerk. Kassák Lajos. Ma, Wien 1921
- Kassák 1921d – Moholy-Nagy. Horizont 2. Szerk. Kassák Lajos, Ma, Wien 1921
- Kassák 1922a – Kassák Lajos: 18. [számozott vers]. Ma VII. 2. szám, 1922. január 1., 18–19.
- Kassák 1922b – Kassák Lajos: Képarchitektúra. Ma VII. 4. szám, 1922. március 15., 52–54.
- Kassák 1922c – Az aktivista művészet lényege. Beszélgetés Kassák Lajossal. Kassai Napló 1922. március 23., 5.
- Kassák 1922d – Kassák Lajos: Világanyám. Versek 1914–1921. Bán Verlag, Wien 1922
- Kassák 1924 – Kassák Lajos: Álláspont: tények és lehetőségek. Ma, Wien 1924
- Kassák – Moholy-Nagy 1922 – Kassák Lajos – Moholy-Nagy László: Új művészek könyve / Buch neuer Künstler. Julius Fischer Verlag, Wien 1922
- Komlós 1922 – Komlós Aladár: Szavatlan versek. Bécsi Magyar Újság 1922. december 17., 7.
- Kovács 1922 – Kovács Kálmán: Az új előadóművészet. Ma VII. 4. szám, 1922. március 15., 63.
- Kudlák 1922 – Kudlák Lajos: Kassák Lajos: Világanyám. Versek 1914–1920; Novelláskönyv 1911–1920. Szabadság (Kassa) 1922. január 22.
- Mályusz 2006 – Mályusz Elemér: A vörös emigráció (1931). Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő 2006
- Munson 1922a – Gorham B. Munson: Két dráma népszínházaknak. Ford. Medgyes László. Ma VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 16.
- Munson 1922b – Gorham B. Munson: A jövő és Amerika. Ford. Gáspár Endre. Ma VII. 7. szám, 1922. július 1., 46.
- Munson 1923 – Gorham B. Munson: Correspondence. Seccession I. 6. szám, 1923. július, 26.
- Munson 1932 – Gorham B. Munson: The Fledgling Years, 1916–1924. The Sewanee Review XL. 1932, 24–54.
- Németh 1922a – Németh Andor: Kassák Lajosnál (2. rész). Jövő 1922. február 19., 2–3.
- Németh 1922b – Németh Andor: A maisták. Panorama II. 10. szám, 1922. március 5., 30–32.
- Schwitters 1919a – Kurt Schwitters: Anna Blume. Paul Steegemann, Hannover 1919
- Schwitters 1919b – Kurt Schwitters: Die Merzbühne. Sturm-Bühne I. 8. szám, 1919. október, 3.
- Schwitters 1921a – Kurt Schwitters: A Merzszinpad. Ford. Kahána Mózes. Ma VI. 3. szám, 1921. január 1., 29.
- Schwitters 1921b – Kurt Schwitters: Miképen vagyok elégedetlen az olajfestéssel. Ford. Kahána Mózes. Ma VI. 3. szám, 1921. január 1., 29–30.
- Schwitters 1921c – Kurt Schwitters: Annavirágnak. Ford. Kahána Mózes. Ma VI. 3. szám, 1921. január 1., 30.
- Schwitters 1921d – Kurt Schwitters: Világ (Költemény 2). Ford. Kudlák Lajos. Ma VI. 6. szám, 1921. április 15., 82.
- Schwitters 1921e – Kurt Schwitters: Cigarren. Ma VII. 1. szám, 1921. november 15., 138.
- Schwitters 1922a – Kurt Schwitters: Elementar, Die Blume Anna, die neue Anna Blume, eine Gedichtsammlung aus den Jahren 1918–1922. Verlag Der Sturm, Berlin 1922
- Schwitters 1922b – Kurt Schwitters: 25. Ma VIII. 1. szám, 1922. október 15., 5.

- Schwitters 1922c – Kurt Schwitters: Franz Müllers Drahtfrühling. Erstes Kapitel. Ursachen und Beginn der grossen glorreichen Revolution in Revon. Der Sturm XIII. 11. szám, 1922. november, 158–166.
- Schwitters 1923 – Kurt Schwitters: A refoni dicsőséges forradalom kezdete és okai. Ford. ismeretlen. 1. rész: Ma IX. 1. szám, 1923. szeptember 15., 7–8. 2. rész: Ma IX. 2. szám, 1923. november 15., 8.
- Spengemann 1919 – Christof Spengemann: Kunst Künstler Publikum. Fünf Kapitel als Einführung in die heutige Kunst. Zweemann, Hannover 1919
- Spengemann 1921a – Christoph Spengemann: Kurt Schwitters, a Merzfestő. [Ford. Kahána Mózes?] Ma VI. 3. szám, 1921. január 1., 28–29.
- Spengemann 1921b – Christoph Spengemann: A művész. Ford. Barta Sándor. Ma VI. 9. szám, 1921. szeptember 15., 131.
- Újvári 1916 – Újvári Erzs: Menekülők. Ma I. 2. szám, 1916. december 15., 23.
- Újvári 1917a – Újvári Erzs: Próza: 1. Ma II. 4. szám, 1917. február 15., 58–59.
- Újvári 1917b – Újvári Erzs: Próza: 2. Ma II. 4. szám, 1917. február 15., 59–60.
- Újvári 1917c – Újvári Erzs: Próza: 4. Ma II. 5. szám, 1917. március 15., 75–76.
- Újvári 1917d – Újvári Erzs: Próza: 7. Ma II. 11. szám, 1917. szeptember 15., 166–167.
- Újvári 1918 – Újvári Erzs: Próza: 9. Ma III. 7. szám, 1918. július 15., 84.
- Újvári 1921 – Újvári Erzs: Prózák. Ma, Wien 1921
- Tamkó Sirató 2010 – Tamkó Sirató Károly: Dimenzionista manifestum. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Klaniczay Júlia. Artpool – Magyar Műhely, Budapest 2010
- Tzara 1916 – Tristan Tzara: La Première aventure céleste de Mr Antipyrine. Illusztrálta Marcel Ianco. Collection Dada, Zürich 1916
- Tzara 1917 – Tristan Tzara: Note 2 sur l’art. H. Arp. Dada I. 2. szám, 1917. december, 2.
- Tzara 1918 – Tristan Tzara: Vingt-vinq poèmes. Illusztrálta Hans Arp. Collection Dada, Zürich 1918
- Tzara 1921a – Tristan Tzara: Jegyzet a művészetről. Ford. Gáspár Endre. Ma VI. 8. szám, 1921. augusztus 1., 102.
- Tzara 1921b – Tristan Tzara: Antipirin úr első mennybeli kalandja. Ford. Németh Andor. Ma VII. 1. szám, 1921. november 15., 140–142.
- Tzara 1922a – Tristan Tzara: Le coeur à gaz. Der Sturm XIII. 3. szám, 1922. március 5., 33–42.
- Tzara 1922b – Tristan Tzara: Kis falu Szibériában. Ford. Gáspár Endre. Ma VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 6.
- Tzara 1922c – Tristan Tzara: Gáz-szív. Ford. Gáspár Endre. Borító: Kassák Lajos. G. G. Kunstbücher, Wien 1922
- Tzara 1922d – Tristan Tzara: News of the Seven Arts in Europe. Vanity Fair XIX. 3. szám, 1922. november, 51.
- Tzara 1923 – Tristan Tzara: De nos oiseaux. Poèmes. Éditions Kra, Paris 1923
- Van Doesburg 1922 – Theo van Doesburg: Rondblik – Parijs. De Stijl V. 1. szám, 1922. január, 8–10.
- Szakirodalom
- Aczél 1975 – Aczél Géza: Kassák Lajos 100 számozott verse. Literatura II. 3–4. szám, 1975, 84–101.
- Aczél 1976 – Aczél Géza: Barta Sándor dadaista korszakáról. Literatura III. 3–4. szám, 1976, 65–79.
- Aczél 1981 – Aczél Géza: Tamkó Sirató Károly. Budapest 1981
- Allemand 1964 – Cinquante ans de Collages: Papiers collés, assemblages, collages, du cubisme à nos jours. Éd. Maurice Allemand. Paris 1964
- András 2021 – András Edit: Horizontális művészettörténet: teória Európa keleti feléről. Műértő XXIV. 6–7. szám, 2021, 12–14.
- Andrási 1987 – Andrási Gábor: Forma és „képtest” Kassák korai művein (1920–1924). In: Gergely–György–Pataki 1987, 65–72.
- Baal–Béhar 1990 – Georges Baal – Henri Béhar: La correspondance entre les activistes hongrois et Tzara, 1920–1932. Cahiers d’études hongroises II. 2. szám, 1990, 117–133.
- Bagdi–Dobó–Szeredi 2023 – Csodálatos történet? Egy avantgárd művészpár: Újvári Erzs és Barta Sándor. Szerk. Bagdi Sára – Dobó Gábor – Szeredi Merse Pál. Budapest 2023
- Bagdi–Galács 2024 – Sára Bagdi – Judit Galács: Green Donkey Theatre: a Case Study on Theatrical Innovations in the Name of Dadaism. In: Botár et al. 2024, 308–331.
- Bakos 2018 – Bakos Katalin: Bortnyik Sándor és a Műhely: Bortnyik tervezőgrafikai munkássága (1914–1947) és a „magyar Bauhaus” (1928–1938). Budapest 2018
- Bakos–Róka 2004 – Modernizmusok. Európai grafika. Modernismen. Graphik in Europa 1900–1930. Modern grafika a stuttgarter Staatsgalerie és a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből a Budapesti Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményének közreműködésével. Szerk. Bakos Katalin – Ulrike Gauss – Róka Enikő. Budapest–Stuttgart 2004
- Balázs 2011 – Balázs Imre József: Magyar Dada? Megjegyzések az IS folyóiratról (1924–1925). Létünk XLI, 2011, 55–63.
- Balázs 2019 – Balázs Imre József: Üvegfej és homokóra. Déry Tibor korai műveiről. Kolozsvár 2019
- Balázs 2021 – Balázs Imre József: A szürrealizmus története a magyar irodalmi mezőben. Budapest 2021
- Balázs 2024 – Imre József Balázs: Words, Sounds, Images, Theories: the Authors of the Magazine IS in the Context of Dadaism. In: Botár et al. 2024, 444–458.
- Bargues 2022 – Cécile Bargues: Sophie Taeuber-Arp: les dernières années. Paris 2022
- Benson 1987 – Timothy O. Benson: Raoul Hausmann and Berlin Dada. Ann Arbor 1987
- Berninger–Cartier 1972 – Pougny: Catalogue de l’Oeuvre. Tom. I. Les années d’avant-garde, Russie – Berlin, 1910–1923. Éd. Herman Berninger – Jean-Albert Cartier. Tübingen 1972
- Bonnet 1987 – L’Affaire Barrès. Éd. Marguerite Bonnet. Paris 1987
- Borbély 1969 – Borbély László: Bortnyik Sándor korai művészete. Művészettörténeti Értesítő XVIII. 1. szám, 1969, 46–73.
- Bori–Körner 1967 – Bori Imre – Körner Éva: Kassák irodalma és festészete. Budapest 1967
- Botár 1987 – Botár Olivér: Kassák és az amerikai avantgárd. In: Magam törvénye szerint: Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára. Szerk. Csaplár Ferenc. Budapest 1987, 65–72.

- Botar 1988 – Oliver A. I. *Botar: Connections Between the Hungarian and American Avant-Gardes during the Early 1920s*. Hungarian Studies Review XV. 1998, 37–52.
- Botár 2007 – Botár Olivér: *Természet és technika. Az újraértelmezett Moholy-Nagy, 1916–1923*. Budapest 2007
- Botar 2024 – Oliver A. I. *Botar: Dadá, not Dáda: Moholy-Nagy in Berlin, 1920–1921*. In: Botar et al. 2024, 372–444.
- Botar et al. 2024 – Cannibalizing the Canon: Dada Techniques in East-Central Europe. Eds. Oliver A. I. Botar – Irina Denischenko – Gábor Dobó – Merse Pál Szeredi. Leiden 2024
- Brooker–Thacker 2009 – The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines. Volume I: Britain and Ireland 1880–1955. Eds. Peter Brooker – Andrew Thacker. Oxford 2009
- Castellani 2020 – Carlotta Castellani: “Dada Marshall and Propaganda”: George Grosz and “Metapolitiker” Theodor Däubler: Metafisica and Politics in Berlin, 1920. Italian Modern Art I. 4. szám, 2020, 1–38.
- Csaba 2016 – Csaba Krisztina Zsófia: *Kassák Lajos – Moholy-Nagy László: Új művészek könyve*. BA szakdolgozat, ELTE. Budapest 2016
- Csaplár 1987 – Csaplár Ferenc: A „Karaván”-tól az „Új művészek könyvé”-ig. In: Uő: *Kassák körei*. Budapest 1987, 7–13.
- Csaplár 1992 – Csaplár Ferenc: *Fotográfia Kassák Lajosról, 1915–1967*. Budapest 1992
- Csaplár 1994 – Csaplár Ferenc: *Kassák az európai avantgárd mozgalmakban, 1916–1928*. Budapest 1994
- Csaplár 1996 – Csaplár Ferenc: *Hommage à Kassák. Magyar és külföldi művészek alkotásai 1922–1994*. Budapest 1996
- Csaplár 1999 – Csaplár Ferenc: *Kassák Lajos: Reklám és modern tipográfia. Kassák könyv- és reklámművészeti munkássága*. Budapest 1999
- Csaplár 2003 – Csaplár Ferenc: *Kassákné Simon Jolán*. Budapest 2003
- Csaplár 2006 – Csaplár Ferenc: *Kassák Lajos és Bartók Béla*. Budapest 2006
- Dabrowski 1991 – Liubov Popova. Ed. Magdalena Dabrowski. New York 1991
- Demény 1987 – Demény Pál: *Máglyák énekelnek*. Kritika XVI. 3. szám, 1987, 8.
- Derék 1992 – Derék Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a 20. század második és harmadik évtizedében*. Budapest 1992
- Derék 1998 – Derék Pál: *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi.” A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*. Debrecen 1998
- Derék 2000 – Derék Pál: *Barta Sándor: Az örültek első összejövedele a szemetesládában*. In: *Tanulmányok Kassák Lajosról*. Szerk. Kabdebó Lóránt et al. Budapest 2000, 244–254.
- Dobó 2016 – Dobó Gábor: *A futurizmus Magyarországon (1909–1944)*. Irodalomtörténeti Közlemények CXX. 2016, 709–728.
- Dobó 2017 – Dobó Gábor: *Dadául írni és újraírni: Kassák Lajos és Tristan Tzara eddig kiadatlan leveleiből (1922, 1956, 1959)*. Helikon LXIII. 2017, 143–156.
- Dobó 2018 – Dobó Gábor: *A Dokumentum című lap és a húszas évek európai avantgárd folyóiratai: önleírás, kontextusok, modellek*. PhD-disszertáció, ELTE. Budapest 2018
- Dobó 2020 – Dobó Gábor: *A közvetítők hatalma: Simon Jolán, Tamás Aladár, József Attila és mások szerepe a bécsi és a budapesti avantgárdban*. In: József Attila, Bécs és a századelő művészete. Szerk. Gintli Tibor et al. Budapest 2020, 181–196.
- Dobó 2024 – Dobó Gábor: *Álláspont: Kassák vitái az osztálytudatról a mozgalomban és a bíróságon*. Irodalomtörténet CV. 2024, 493–513.
- Elderfield 1985 – John Elderfield: *Kurt Schwitters*. London–New York 1985
- Fabre–Wintgens Hötte 2010 – Van Doesburg and the International Avant-Garde: Designing a New World. Eds. Gladys Fabre – Doris Wintgens Hötte. London 2010
- Farkas 2010 – Farkas Jenő: *Tristan Tzara és a magyarok*. Nagyvilág LV. 2010, 769–790.
- Forgács 1994 – Forgács Éva: *Le a széplelkek macskazenéjével! A Dada a magyar művészet periferiáin (1993)*. In: *Uő: Az ellopott pillanat*. Pécs 1994, 162–182.
- Földes 2018 – Földes Györgyi: *„A pódium akrobatája”: Simon Jolán előadóművészete*. Literatura XLIV. 2018, 77–90.
- Frank–Podewski 2022 – Gustav Frank – Madleen Podewski: *The Object of Periodical Studies*. In: *Periodical Studies Today. Multidisciplinary Analyses*. Eds. Jutta Ernst – Oliver Scheiding – Dagmar von Hoff. Leiden 2022, 29–53.
- Gálig 2018 – *A Szombathelyi Képtár Kassák-gyűjteménye*. Szerk. Gálig Zoltán. Szombathely 2018
- Gergely–György–Pataki 1987 – *Kassák: A Magyar Nemzeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállítása*. Szerk. Gergely Mariann – György Péter – Pataki Gábor. Budapest 1987
- Greiner 2018 – Margaret Greiner: *Sophie Taeuber-Arp: Der Umriss der Stille*. Berlin 2018
- György–Pataki 1982 – György Péter – Pataki Gábor: *A dada Magyarországon*. Budapest 1982
- Hajdu 1976 – Hajdu István: *Beszélgetés Bortnyik Sándorral*. Kritika V. 8. szám, 1976, 16–20.
- Hegyi 1981 – Hegyi Lóránd: *A tárgynélküliség értelmezése Kassák képarművészeti műveiben*. Művészettörténeti Értesítő XXX. 1981, 194–199.
- Hentea 2015 – Marius Hentea: *Federating the Modern Spirit: The 1922 Congress of Paris*. PMLA CXXX. 2015, 37–53.
- Hoch–Krupp–Schade 2021 – Sophie Taeuber-Arp: *Briefe*. Band II. 1917–1928. Hrsg. Medea Hoch – Walburga Krupp – Sigrid Schade. Nimbus 2021
- Imre 2010 – Imre Györgyi: *Meghitt idegenek – Kassák Lajos párizsi kiállításai (1960 és 1963)*. Művészettörténeti Értesítő LIX. 2010, 71–94.
- Jalovszky–Tomsics 2009 – Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke: *A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának nemzetközi gyűjteménye: Ablak a világra*. Fotóművészet LII. 2009, 4. szám
- Kálmán 2008 – Kálmán C. György: *Élharcok és arcélek. A korai magyar avantgárd költészet és a kánon*. Budapest 2008
- Kappanyos 2008 – Kappanyos András: *Tánc az élen. Ötletek az avantgárdról*. Budapest 2008
- Kappanyos 2010 – Kappanyos András: *Izmusok az aktivizmusban – Aktivizmus az izmusok között*. Literatura XXXVI. 2010, 103–112.

- Kappanyos 2012 – Kappanyos András: Kassák Lajos: A ló meghal a madarak kirepülnek (1922). *Literatura* XXXVIII. 2012, 142–157.
- Kappanyos 2017 – Kappanyos András: A százéves dada (A dada mint attitűd); Magyar dada – a hiányzó láncszem. *Helikon* LXIII. 2017, 3–12; 53–59.
- Kappanyos 2024 – András Kappanyos: Hungarian Dada: the Missing Link. In: Botar et al. 2024, 105–126.
- Kat. Arp 1991 – Sammlung Marguerite Arp: Werke aus der Fondazione Marguerite Arp, Locarno. Locarno 1991
- Kat. Dada 1966 – Dada. Paris 1966
- Kat. Kassák 1960 – Louis Kassák. Galerie Denise René. Paris 1960
- Kat. Puni 2003 – 0,10 – Ivan Puni: Works from the Collection Herman Berninger. Bern 2003
- Kókai 2017 – Kókai Károly: Dada. Avantgárd mozgalom vagy megbélyegzés? *Helikon* LXIII. 2017, 118–121.
- Kókai 2024 – Károly Kókai: Dada as an Avant-Garde Movement and as Invective. In: Botar et al. 2024, 167–189.
- Konkoly 2017 – Konkoly Dániel: A szavaló, a költő és a túlvilág: Kassákné Simon Jolán hangja. *Tiszatáj* LXXI. 2017, 12. szám, 64–72.
- Körner 1993 – Éva Körner: Die Konstruktivismus-Konzeption Ernő Kállais 1921–1923. *Acta Historiae Artium* XXXVI. 1993, 203–211.
- Krupp 2014 – Walburga Krupp: Floral-linear: Figuration und Abstraktion im Werk von Sophie Taeuber-Arp. In: Sophie Taeuber-Arp: Heute ist Morgen. Hrsg. Thomas Schmutz. Aarau–Zürich 2014, 217–225.
- Le Bon 2005 – Dada. Éd. Laurent Le Bon. Paris 2005
- Lemoine 1994 – Kurt Schwitters. Éd. Serge Lemoine. Paris 1994
- Lengyel 2012 – Lengyel András: Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag. *Magyar Könyvszemle* CXXVIII. 2012, 360–374.
- Lewis 1991 – Beth Irwin Lewis: George Grosz: Art and Politics in the Weimar Republic. Princeton 1991
- Lissitzky-Küppers 1967 – Sophie Lissitzky-Küppers: El Lissitzky: Maler, Architekt, Typograf, Fotograf. Dresden 1967
- Mair 2013 – Roswitha Mair: Handwerk und Avantgarde: das Leben der Künstlerin Sophie Taeuber-Arp. Berlin 2013
- Mazzone 1997 – Marian Mazzone: The Art of Visual Poetry in Central Europe: Kassák & Schwitters Between Dada and Constructivism. *Hungarian Studies* XII. 1997, 1–2. szám, 205–221.
- Mazzone 2004 – Marian Mazzone: Dadaist Text / Constructivist Image: Kassák's Képarchitektúra. *Hungarian Studies Review* XXXI. 1–2. szám, 2004, 15–46.
- Nantke-Wulff 2014 – Kurt Schwitters: Die Sammelkladden 1919–1923. Hrsg. Julia Nantke – Antje Wulff. Berlin–New York 2014
- Orchard-Schulz 2000 – Kurt Schwitters: Catalogue raisonné. Bd. 1. 1905–1922. Hrsg. Karin Orchard – Isabel Schulz. Ostfildern-Ruit 2000
- Pacsika 2017 – Pacsika Márton: Az új hangszer legtudatosabb kezelője: Kassák Lajos és a budapesti Ma (1916–1919). In: Művészet akcióban: Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927). Szerk. Balázs Eszter – Sasvári Edit – Szeredi Merse Pál. Budapest 2017, 71–87.
- Passuth 1978 – Passuth Krisztina: Schwitters. Budapest 1978
- Passuth 1982 – Passuth Krisztina: Moholy-Nagy. Budapest 1982
- Passuth 1998 – Passuth Krisztina: Avantgarde kapcsolatok Prágától Bukarestig, 1907–1930. Budapest 1998
- Petőcz 2010 – Petőcz András: Dimenzionista művészet. Tamkó Sirató Károly költészeti törekvései a két világháború között, illetve annak hazai és nemzetközi megfelelői. Budapest 2010
- Piotrowski 2009 – Piotr Piotrowski: Toward a Horizontal History of the European Avant-Garde. In: Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent. Eds. Sascha Bru et al. Berlin 2009, 49–58.
- Rau 1981 – Hans Arp: Die Reliefs. Oeuvre-Katalog. Hrsg. Bernd Rau. Stuttgart 1981
- Sanouillet 2009 – Michel Sanouillet: Dada in Paris. Transl. Sharmila Ganguly. Cambridge (Mass.)–London 2009
- Sasvári 2010 – Sasvári Edit: „A mi kultúránk nem lehet más itthon, mint külföldön.” Kassák Lajos 1960-as párizsi kiállítása. *Művészettörténeti Értesítő* LIX. 2010, 61–70.
- Sasvári-Zólyom-Schulcz 2011 – Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde, 1915–1927. Hrsg. Edit Sasvári – Franciska Zólyom – Katalin Schulcz. Berlin–Budapest 2011
- Schrott 1992a – Raoul Schrott: Dada 15/25: Post scriptum oder die himmlischen Abenteuer des Herrn Tristan Tzara. Innsbruck 1992
- Schrott 1992b – Raoul Schrott: Dada 21/22: Musikalische Fischsuppe mit Reiseeindrücken; eine Dokumentation über die beiden Dadajahre in Tirol. Innsbruck 1992
- Seregi 1998 – Seregi Tamás: Déry Tibor: Az ámokfutó. Megjegyzések a magyar dadaista líra poétikájához. *Literatura* XXIV. 1998, 389–409.
- Seregi 1999 – Seregi Tamás: Irányzati poétikák együttélése Kassák költészetében. *Literatura* XXV. 1999, 146–157.
- Spies 1975 – Max Ernst. Werke 1906–1925. Hrsg. Werner Spies. Köln 1975
- Stroeh 1989 – Greta Stroeh: Sophie Taeuber-Arp: Leben und Werk. In: Sophie Taeuber-Arp: Zum 100. Geburtstag. Hrsg. Stephan Kunz. Aarau 1989, 21–75.
- Sudhalter 2016a – Dadaglobe Reconstructed. Ed. Adrian Sudhalter. Zürich 2016
- Sudhalter 2016b – Adrian Sudhalter: Krieg, Exil und die Maschine. In: Francis Picabia: Unser Kopf ist rund, damit das Denken die Richtung wechseln kann. Hrsg. Catherine Hug – Anne Umland. Zürich–New York 2016, 66–75.
- Sudhalter 2017 – Adrian Sudhalter: Tristan Tzara, az irodalmi montázs és a Dadaglobe. *Helikon* LXIII. 2017, 60–72.
- Struck 2019 – Peter Struck: Anna Blume, unverblüht: Kurt Schwitters' Dadagedicht wird 100. Hannover 2019
- Szabó 1971 – Szabó Júlia: A magyar aktivizmus története. Budapest 1971
- Szabó 1981 – Szabó Júlia: A magyar aktivizmus művészete, 1915–1927. Budapest 1981
- Szabó 1993 – Júlia Szabó: Die Entdeckungen Ernst Kállai zwischen 1920–1925. *Acta Historiae Artium* XXXVI. 1993, 173–179.
- Szegi 2001 – Szegi Pál: Játék és lelkiismeret. Válogatott írások. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest 2001
- Szeredi 2016 – Szeredi Merse Pál: A Tett nemzetközi horizontja. In: Jelzés a világba. Háború ∩ avantgárd ∩ Kas-

- sák. Szerk. Dobó Gábor – Szeredi Merse Pál. Budapest 2016, 69–77.
- Szeredi 2022a – Szeredi Merse Pál: Egy poéma életrajza. In: Úton 1909: Kassák, Szittyá, hosszú versek, rövid forradalmak. Szerk. Sasvári Edit – Szeredi Merse Pál. Budapest 2022, 67–137.
- Szeredi 2022b – Szeredi Merse Pál: Kassák Lajos, Uitz Béla és az „oroszos anyag”: a konstruktivizmus recepciójának mikrotörténete a magyar avantgárd mozgalomban (1920–1922). Alba Regia Múzeumi Évkönyv L. 2022, 283–305.
- Szeredi 2025 – Szeredi Merse Pál: Pártorgánium vagy dadaista folyóirat? Barta Sándor Akasztott Ember és Ék című folyóiratairól (1922–1924). Irodalomtörténet CVI. 1. szám, 2025, 27–61.
- Sziz 1972 – Sziz Béla: Nemes Lampérth József kiadatlan levelei. In: Képzőművészeti Almanach 3. Budapest 1972, 121–132.
- Tóth 2009 – Edit Tóth: Adventures of the Signature: Lajos Kassák's Vienna Collages, 1920–1921. In: Text and Image in the 19–20th Century Art of Central Europe: Proceedings of the International Conference Organized at the Eötvös Loránd University of Budapest, September 21–22, 2009. Eds. Katalin Keserü – Zsuzsanna Szegedy-Maszák. Budapest 2009, 169–178.
- White 2016 – Michael White: Umba! Umba! Sounding the Other, Sounding the Same. In: Dada Africa: Dialogue with the Other. Eds. Ralf Burmeister – Michaela Oberhofer – Esther Tisa Francini. Berlin 2016, 165–171.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum Közgűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – OTKA FK-139325 számú, *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült.

² Brooker–Thacker 2009, 1–26; Frank–Podewski 2022.

³ Piotrowski 2009; András 2021.

⁴ Aczél 1976; Kálmán 2008, 32–49; Aczél 1975; Seregi 1999; Kappanyos 2012.

⁵ Szeredi 2022a.

⁶ Erről lásd: Szeredi 2022b, különösen 283–284.

⁷ György–Pataki 1982; Forgács 1994.

⁸ Sorrendben: Derék 1992; Derék 1998; Aczél 1976; Derék 2000; Kálmán 2008; Balázs 2011; Balázs 2024; Kappanyos 2008; Kappanyos 2010; Kappanyos 2017; Kappanyos 2024; Kókai 2017; Kókai 2024; Bagdi–Galács 2024; Seregi 1998; Balázs 2019; Balázs 2021.

⁹ Hegyi 1981; András 1987; Mazzone 1997; Mazzone 2004.

¹⁰ Bővebben lásd: Szeredi 2022b; Szeredi 2025.

¹¹ Bővebben lásd: Szabó 1971; Szabó 1981; Passuth 1998; Pacsika 2017.

¹² Németh 1922a, 2.

¹³ Bővebben lásd: Sudhalter 2016a; Sudhalter 2017.

¹⁴ Kassák Lajos levele Christoph Spengemann-nak, Bécsből Hannoverbe, 1920. július 25. SAH, ltsz. 859. Közli: Csaplár 1994, 18. Valamint: Kassák Lajos levele Kurt Schwittersnek, Bécsből Hannoverbe, 1920. október 30. SM, *Bleichsucht und Blutarmut*, f. 6v. Közli: Nantke–Wulff 2014, 12–13.

¹⁵ Passuth 1978; Elderfield 1985.

¹⁶ „Die Merzmalerei ist abstrakt. Sie verwendet analog der Merzmalerei als gegebene Teile fertige Sätze aus Zeitungen, Plakaten, Katalogen, Gesprächen usw., mit und ohne Abänderungen. (Das ist furchtbar.) Diese Teile brauchen nicht zum Sinn zu passen, denn es gibt keinen Sinn mehr. (Das ist auch furchtbar.) Es gibt auch keinen Elefanten mehr, es gibt nur noch Teile des Gedichtes. (Das ist schrecklich.) Und Ihr? (Zeichnet Kriegsanihler!) Bestimmt es selbst, was Gedicht, und was Rahmen ist.” Schwitters 1919a, 37.

¹⁷ „In der naechsten Nummer unseres Blattes werden wir das ganze gesandte Material verwenden und die Klischés sobald wie möglich zurückschicken.” Kassák Lajos levele Kurt Schwittersnek, Bécsből Hannoverbe, 1920. október 30. SM, *Bleichsucht und Blutarmut*, f. 6v. Közli: Nantke–Wulff 2014, 12–13.

¹⁸ Lásd: Lemoine 1994, 78–79. BG, Hannah Höch-hagyaték, ltsz. BG-HHC D 870–875/79.

¹⁹ Kurt Schwitters: *Das Kreisen*, 1919. Festett asszamlázs, 88,7 × 122,7 cm. New York, Museum of Modern Art. Orchard–Schulz 2000, kat. sz. 444.

²⁰ Kurt Schwitters: *Franz Müllers Drahtfrühling*, 1919. Asszamlázs, mérete ismeretlen. Megsemmisült. Orchard–Schulz 2000, kat. sz. 446.

²¹ Kurt Schwitters: *Merzbild 9B. Das grosse Ichbild*, 1919. Festett asszamlázs, 70 × 96,8 cm. Köln, Museum Ludwig. Orchard–Schulz 2000, kat. sz. 430.

²² Spengemann 1921a, 28–29. A cikk feltehetően a Ma felkérésére íródott, és máshol nem jelent meg. Az esszé gondolatmenete alapjaiban megegyezik: Spengemann 1919, 2. és 4. fejezet.

²³ Schwitters 1921a, 29. A szöveg korábban már megjelent a *Der Sturm* színházi mellékletében: Schwitters 1919b, 3.

²⁴ Schwitters 1921b, 29–30.

²⁵ Schwitters 1921c, 30. Forrása: Schwitters 1919a, 5. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-1802. A verset később Barta Sándor is lefordította, ez kéziratban maradt fenn az eredetileg irodalmi antológiaként elképzelt *Új művészek könyve* mappájában. Kurt Schwitters: Virág Annának (Merzköltemény 1.). Ford. Barta Sándor, 1921. KM, ltsz. KM-an. 243.

²⁶ Struck 2019.

²⁷ Schwitters 1921d, 82. Forrása: Kurt Schwitters, *Die Welt* (Gedicht 2). In: Schwitters 1919a, 7.

²⁸ Spengemann 1921b, 131. Forrása: Christoph Spengemann, *Der Künstler*. In: Schwitters 1919a, 3–4.

²⁹ Schwitters 1921e, 138. A magyar közlésből kimaradt a vers utolsó sora: „(Der letzte Vers wird gesungen)”. Kötetben: Schwitters 1922a, 7–8.

³⁰ Kurt Schwitters kironata Moholy-Nagy Lászlónak küldött leveléről, [1921.] június 12. SM, ltsz. que 06839558,T,017. Schwitters 1921. áprilisban elküldte Moholy-Nagynak az *Ursache und Wirkung der glori-*

chen Revolution in Revon című szövegének kéziratát is, azzal a kéréssel, hogy azt senkinek ne mutassa meg. A kézirat magyar fordítása, amelyet Barta Sándor készített, fennmaradt az *Új művészek könyvéhez* készített fordítások dossziéjában, Kassák hagyatékában. Kurt Schwitters kivonata Moholy-Nagy Lászlónak küldött leveléről, 1921. április 17. SM, ltsz. que 06831374. Kurt Schwitters, A refoni dicsőséges forradalom okai és kezdete. Ford. Barta Sándor, 1921. KM, ltsz. KM-an. 242. Érdemes megjegyezni, hogy a *Ma*-kör Losoncon élő tagja, Kudlák Lajos is levelezésben állt Schwittersszel. 1920–1921-ben váltott leveleikben a Merzművészet elméleti és gyakorlati vetülete felől is érdeklődött Kudlák, aki Christof Spengemann *Die Wahrheit über Anna Blume* című kötetét is megkapta Schwitterstől. Kudlák Lajos levele Kurt Schwittersnek, Losoncról (Lučenec, Szlovákia) Hannoverbe, 1920. december 28. SM, ltsz. que 06835002,T,034. Kurt Schwitters levelének kivonata Kudlák Lajosnak, [1921]. SM, ltsz. que 06835002,T,054.

³¹ Theo van Doesburg levele Raoul Hausmann-nak, Weimarból Berlinbe, 1921. augusztus 18. BG, ltsz. BG-HHC K 4086/79.

³² Schwitters 1922b, 5. Forrása: Schwitters 1922a, 18–19.

³³ Schwitters 1923. Forrása: Schwitters 1922c.

³⁴ A *Ma* felolvasó estélye. Bécsi Magyar Újság 1920. november 18., 7. November 20-án tartottuk első wieni matinénkat. *Ma* VI. 3. szám, 1921. január 1., 36. *Csaplár* 2006, 17.

³⁵ Huelsenbeck 1921a, 55. Forrása: Richard Huelsenbeck, Baum. In: Huelsenbeck 1920a, 9. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-1874. A fordítás lapkivágata is fennmaradt a Kassák Múzeumban, Kassák kéziratosa javításaival: KM-an. 254.

³⁶ A *Ma* propagandaestéje. Bécsi Magyar Újság 1920. november 23., 7.

³⁷ Elderfield 1985, 94–117.

³⁸ Kassák Lajos: Rajzköltészet. *Ma* VI. 3. szám, 1921. január 1., címloldal.

³⁹ Lásd a *Ma* Bartók-számának címloldalát (III. 2. szám, 1918. február 1.). A november 21-i esten Erni von Lamm (Schlammadinger Erna), Balázs Béla nevelt lánya játszott Bartók- és Debussy-darabokat. *Csaplár* 2006, 17.

⁴⁰ Lásd Szabó Júlia elemzését in: Gergely–György–Pataki 1987, 86.

⁴¹ Ék 1968, 152.

⁴² Hajdu 1976, 19.

⁴³ Demény 1987, 8.

⁴⁴ „K. bácsi már egészséges. Most már nem igen ír, hanem fest.” Simon Jolán és Kassák Lajos levele Nagy Etelnek, [Bécsből Manchesterbe], [1921. január körül]. KM, ltsz. KM-lev. 2067/7. „Még mindig fest a K. bácsi?” Nagy Etel levele Simon Jolánnak, [Manchesterből Bécsbe], 1921. február 7. KM, ltsz. KM-lev. 2044/11.

⁴⁵ „Szervusz Etti máskor majd többet írok de most már aludnom kell mennem és még a papucsom sincs meg. K bácsi.”

⁴⁶ Kassák 1921a. „Hogy még valami újságot írjak, K. bácsi megint kiadott egy könyvet versekkel. Most pedig egy albumot akar kiadni rajzokkal. Csak úgy tojja őket, mint a tyúk a tojást.” Simon Jolán levele Nagy Etelnek, [Bécsből Manchesterbe], 1921. április 4. KM, ltsz. KM-lev. 2067/8.

⁴⁷ *Ma* VI. 5. szám, 1921. február 15., 52.

⁴⁸ Lásd a hirdetését: „Kassák: Képarcitektúra. Tanulmány 7 linoleummetszettel.” *Ma* VI. 9. szám, 1921. szeptember 15., 131.

⁴⁹ Kassák 1921b. KM, ltsz. KM-1864. A kiadványnak fennmaradt Kassák hagyatékában egy alternatív, színes papírokból kollázsolt borítóterve is. Kassák Lajos: *Ma. Bildarchitektur!* Könyvfedél-terv, 1921 körül. Karton, tus, kollázs, 270 × 207 mm, a hátoldalon Kassák Lajosné írásával: „1921 Wien.” KM, ltsz. KM-M-79.7.1. Gergely–György–Pataki 1987, kat. sz. 123; *Csaplár* 1999, kat. sz. 32.

⁵⁰ Kassák 1922b, 52–54.

⁵¹ *Ma* VII. 1. szám, 1921. november 15.

⁵² „Kassák: Rajzalbum, öt eredeti tusrajzzal 15 számozott és aláírt amatőr példányban készült. (...) Kassák: Színes képeskönyv, 4 eredeti festménnyel 15 számozott, kézzel színezett példányban és aláírva.” *Ma* VII. 3. szám, 1922. február 1., 48.

⁵³ „Kassák Lajos: Képeskönyv. Akvarellek. Wien, 1922. Ma k[iadása]. Megjelent 30 eredeti példányban.” *Gáspár* 1924, 48. *Csaplár* 1999, 86, kat. sz. 35.

⁵⁴ Moholy-Nagy László levele Kassák Lajosnak, Berlinből Bécsbe, 1922. február 22. Budapest, Pán Imre-hagyaték. Közli: Passuth 1982, 361; *Csaplár* 1994, 21.

⁵⁵ Kassák Lajos: *Ma képeskönyv*, [1922?]. 13 lap és a borító, tus, papír, 250 × 170 mm. Szombathely, Szombathelyi Képtár, ltsz. G.86.83.1–15. Gergely–György–Pataki 1987, 177–181, kat. sz. 165; *Gálig* 2018, 28–35, kat. sz. 16.

⁵⁶ Kassák 1922a, 18–19.

⁵⁷ Kassák Lajos: *DUR-mappa*, [1922?]. 5 lap és borító, tus, kollázs, papír, 335 × 250 mm. Szombathely, Szombathelyi Képtár, ltsz. G.86.82.1–7. Gergely–György–Pataki 1987, 195–196, kat. sz. 201; *Gálig* 2018, kat. sz. 17. *Csaplár* 1922-es datálással közölte: *Csaplár* 1999, 86, kat. sz. 36. A *DUR-mappa* egy további példánya a kölni Galerie Gmurzynskából került a Staatsgalerie Stuttgart gyűjteményébe. Ez a sorozat a borító mellett négy lapot tartalmaz, ltsz. SSt/GS C 71/21241-f. Lásd (1921-es datálással): Bakos–Róka 2004, 225.

⁵⁸ Kassák Lajos: *VO-kollázs*, 1922. Kollázs, karton, 31,5 × 39 cm, j.b.l. „KASSÁK 1922.” Magángyűjtemény. A kollázs Kassák gyűjteményéből került 1960-ban Párizsba, Denise René tulajdonába, és több párizsi kiállításon is szerepelt. A francia galerista az 1980-as évek végén New Yorkban értékesítette a művet. 2022. január 18-án a New York-i Doyle Gallery aukcióján került ismét a közönség elé (22FA01. aukció, 1055. tétel), valamint 2022. májusban a Kassák Múzeum kabinetkiállításán volt látható. Kat. Kassák 1960, kat. sz. 22; *Allemand* 1964, kat. sz. 53; Kat. Dada 1966, kat. sz. 157; Gergely–György–Pataki 1987, kat. sz. 170.

⁵⁹ Kassák Lajos: Bécsi Magyar Újság kollázs. *Ma* VII. 1. szám, 1921. november 15., 139. Gergely–György–Pataki 1987, kat. sz. 100. *Mise en accusation et jugement de M. Maurice Barrès par Dada*. Salle des Sociétés Savantes. Paris, 1921. május 15. Párizs, Atelier André Breton. A perőről bővebben lásd: *Bonnet* 1987; Kassák korai kollázsaihoz vö.: Tóth 2009.

⁶⁰ Kassák Lajos: Don Juan kollázs. In: Németh 1922b, 32. Gergely–György–Pataki 1987, kat. sz. 135.

⁶¹ Kassák Lajos: DAD kollázs. In: Kat. Kassák 1960, o. n. Gergely–György–Pataki 1987, kat. sz. 136.

⁶² Feltehetően a régi alapanyagokból az 1960-as évek első felében készült a *Ma* egyik címloldalából, valamint

további folyóiratok kivágataiból összeállított kollázs is, amelynek reprodukciója az 1967-es első Kassák-monográfia Körner Éva által válogatott képanyagából ismert. Bori-Körner 1967, 183; Gergely-György-Pataki 1987, kat. sz. 124.

⁶³ Kassák 1914–1916 között, többek között a kecskeméti művésztelepen készítette első grafikáit, Uitz Béla inspirációjára és útmutatása mellett, azonban ezt követően 1920/1921-ig nem ismertek további alkotásai. Korai műveit lásd: Gergely-György-Pataki 1987, kat. sz. 1–2; Gál 2018, kat. sz. 14.

⁶⁴ Bortnyik Sándor levele Hevesy Ivánnak, Bécsből Budapestre, 1920. november 19. MTAK, ltsz. Ms. 4512/62.

⁶⁵ Bortnyik 1921a. Sablonnyomat, papír, 23,7 × 30 cm. 5. számú példány, Hevesy Ivánnak dedikálva („Hevesy Ivánnak Wien, 1921 május 24.”). Genève, Cabinet des Estampes, ltsz. E 96/249. „November végén jelenik meg Bortnyik Sándor Linoleumalbuma, hat színes metszettel.” Ma VI. 1–2. szám, 1920. november 1., 19. „A napokban készül el Bortnyik Sándor színes linoleum albuma.” Ma VI. 3. szám, 1921. január 1., 36. „Bortnyik Sándor 6 színes metszete modern kiállítású album alakjában a napokban megjelenik.” Ma VI. 4. szám, 1921. február 15., 52. „A Ma folyóirat kiadásában a következő könyvek jelentek meg: (...) Bortnyik Sándor: 6 színes metszet, album alakban (25 számozott példány).” Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 68. Borbély 1969, 61. Az albumon kívül csak egy további Képzőművészeti-kompozíciója ismert Bortnyiknak, ez Hevesy Iván 1922-es, *A futurizmus, expresszionizmus és kubizmus művészete* (Kner, Gyoma) című kötetében jelent meg linóleummetszetenként. A kompozíció közepén egy félkörív, a jobb felső sarokban pedig egy „G” betű található.

⁶⁶ Spengemann 1921a, 28–29.

⁶⁷ Kassák 1919, 46–51.

⁶⁸ Hevesy 1921b, 132–133.

⁶⁹ Kassák Lajos levele Hevesy Ivánnak, Bécsből Budapestre, 1921. július 17. MTAK, ltsz. Ms. 4512/101.

⁷⁰ Hevesy 1921a, 1048.

⁷¹ Bortnyik-Hevesy 1921, 1286–1287.

⁷² Uo.

⁷³ Hevesy 1922, 182–190. Bortnyik 1922, 81–85.

⁷⁴ Bortnyik 1921a.

⁷⁵ Der Sturm X. 6. szám, 1919. szeptember 15.

⁷⁶ Der Sturm XI. 5. szám, 1920. augusztus 5. A kapcsolatot az is erősítheti, hogy két évvel később Kassák mindkét reprodukciót felhasználta a *Der Sturm*-tól kölcsönzött klisékről nyomtatva: Thorwald Helleisen rajzát az *Új művészek könyvében* (Kassák – Moholy-Nagy 1922, 47. kép); Fernand Léger rajzát pedig a *Ma* 1922. augusztusi számában (VII. 8. szám, 57.).

⁷⁷ Botár 2007, 112–120; Bakos 2018, 30–37.

⁷⁸ Dabrowski 1991, 75–76; Passuth 1998, 103.

⁷⁹ Kassák Lajos levele a Mouvement Dada-nak, Bécsből Zürichbe, 1920. december 6. BLJD TZR, ltsz. C 2220. Közli: Baal-Béhar 1990, 122 (franciául); Schrott 1992a (német fordításban); Csaplár 1994, 18 (magyar és angol fordításban).

⁸⁰ Bővebben lásd: Sudhalter 2016a; Sudhalter 2017.

⁸¹ Gergely-György-Pataki 1987, 84–85.

⁸² Botár 2007, 112–120. Moholy-Nagy Bécsben Nemes Lampérth József elzalogosított festményeinek kiváltását igyekezett intézni. Lásd: Szij 1972.

⁸³ Moholy-Nagy László: Fajmetszet. Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 61. Bortnyik Sándor: Rajz. Uo., 63.

⁸⁴ Arp 1921a, 55. Forrása: Hans Arp: in jener zeit... In: Arp 1920a, 2. A *Die Wolkenpumpe* ciklus egyes versei megjelentek az *Anthologie Dadá*-ban is, azonban ez a részlet nem, így a fordítás forrása minden bizonnyal a verseskötet volt.

⁸⁵ Huelsenbeck 1921a, 55. Forrása: Richard Huelsenbeck: Baum. In: Huelsenbeck 1920a, 9. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-1874. A fordítás lapkivágata is fennmaradt a Kassák Múzeumban, Kassák kéziratos javításaival: KM-an. 254.

⁸⁶ Cendrars 1921a, 55. Forrása: Blaise Cendrars: Aux 5 coins, Titres, Mee too buggi. In: Cendrars 1914; valamint Cendrars 1919. A fordítás alapja valószínűleg a kötet volt. Nem lehetetlen, hogy ezt a kötetet, amit a Tzara és Arp kötetei közül is többet megjelentető Au Sans Pareil kiadó adott ki Párizsban 1919-ben, Tzara küldte el Kassáknak az első dada-kiadványokkal együtt. Kassák később is kérte Tzarát, hogy Cendrars újabb munkáit küldje el a *Ma* számára. Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. június 21. BLJD TZR, ltsz. C 2224. Közli: Baal-Béhar 1990, 124–125 (francia fordításban); Schrott 1992a (németül); Csaplár 1994, 21 (magyar és angol fordításban).

⁸⁷ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. június 19. BLJD TZR, ltsz. C 2221–2222. Közli: Baal-Béhar 1990, 122–123 (franciául); Schrott 1992a (német fordításban); Csaplár 1994, 19 (magyar és angol fordításban); Le Bon 2005, 501 (faksimile).

⁸⁸ Ma VI. 6. szám, 1921. április 25., 84.

⁸⁹ Lásd a kiadói szerződéseket: KM, ltsz. KM-an. 3/1–4. Bővebben lásd: Csaplár 1987; Csaba 2016. Az *Új művészek könyvét* eredetileg *Karaván* címen jelentette volna meg a bécsi Hellas Verlag, amelyet Kende Ferenc újságíró hozott létre 1921-ben, és elsődlegesen antik erotikus irodalom magyar fordításait közölte. Ő adta ki Babits Mihály antik versfordításait *Erato* címmel 1921-ben. A kiadvány végül a Hellas Verлагot átvevő és a bécsi magyar emigráció egyik legnagyobb kiadójává váló Julius Fischer Verlagnál jelent meg, amelyet a felvidéki származású Gömöri Gyula vezetett. Lengyel 2012.

⁹⁰ Botár 2007, 112–120.

⁹¹ Kassák 1921c.

⁹² Cendrars 1921b, 70. Forrása: Blaise Cendrars: La tête (à Alexandre Archipenko). In: Goll 1921a, 2. Goll 1921b, 71. Forrása: Iwan Goll: Archipenko (Fragment). In: Goll 1921a, 16. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-2231.

⁹³ A leveleket már többen közölték, azonban kontextuális elemzésükre eddig nem került sor. Baal-Béhar 1990; Schrott 1992a; Csaplár 1994; Farkas 2010; Sasvári-Zólyom-Schulcz 2011.

⁹⁴ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. június 19. BLJD TZR, ltsz. C 2221.

⁹⁵ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1921. ősz]. BLJD TZR, ltsz. C 2232. Közli: Baal-Béhar 1990, 123 (franciául); Schrott 1992a (német fordításban); Csaplár 1994, 19 (magyar és angol fordításban).

⁹⁶ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. december 16. BLJD TZR, ltsz. C 2223. Közli: Baal-Béhar 1990, 123–124 (francia fordításban); Schrott 1992a (németül); Csaplár 1994, 20 (magyar és angol fordításban).

⁹⁷ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. április]. BLJD TZR, ltsz. C 2230. Közli:

Farkas 2010, 780–781 (németül); *Sasvári–Zólyom–Schulcz* 2011, 82 (németül). Man Ray újabb kliséi felől 1922. decemberben is érdeklődött Kassák: Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. december 10. BLJD TZR, ltsz. C 2227. Közli: *Baal–Béhar* 1990, 126 (francia fordításban); *Schrott* 1992a (németül); *Csaplár* 1994, 23 (magyar és angol fordításban).

⁹⁸ „Der Revue mit der Photographie Man Rays habe ich ebenfalls erhalten, die Photographie ist höchst interessant. Wäre es nicht irgendwie möglich, ein Exemplar des Albums zu bekommen, ich möchte es sehr gerne, kann aber nicht kaufen. Ja ich möchte auch ein Klischee von irgendwelcher Photographie bekommen, die ich dann gerne im »Ma« veröffentlichen würde.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. június 21. BLJD TZR, ltsz. C 2224. Közli: *Baal–Béhar* 1990, 124–125 (francia fordításban); *Schrott* 1992a (németül); *Csaplár* 1994, 21 (magyar és angol fordításban).

⁹⁹ Fotográfia, papír, 164 × 215 mm, hátoldalán ismeretlen kézírás: „Transmutation Man Ray (New York Dada).” KM, ltsz. KM-F-86.315. A fénykép egy további példánya: 77 × 127 mm. Párizs, Musée national d’art moderne – Centre Georges Pompidou, Cabinet de la photographie, ltsz. AM 2009-84 (96). A kollázs: *Transmutation (Theatr)*, 1916. Kollázs, vegyes technika, újságpapír fára kasírozva, 44,5 × 60,5 cm. Stockholm, Moderna Museet, ltsz. NM 5917.

¹⁰⁰ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. május]. BLJD TZR, ltsz. C 2231.

¹⁰¹ Salon Dada. Exposition internationale. Paris, Galerie Montaigne, 6 au 30 juin [1921]. Lásd a beérkezett folyóiratok listájában: Ma VI. 8. szám, 1921. augusztus 1., 116. A katalógusban megjelent képek: Hans Arp: *Portrait de Tristan Tzara (Relief)*, Max Ernst: *Les Cormorans* (kollázs), Marcel Duchamp: *Mariée, 1914* (festmény), Georges Ribemont-Dessaignes: [Rajz].

¹⁰² Francis Picabia: [Cannibalisme]. In: *Kassák – Moholy-Nagy* 1922, 69. kép. Korábbi megjelenés a *Mában*: VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 12. Az eredeti festmény elveszett, szerepelt a berlini Erste internationale Dada-Messe kiállításon 1920-ban, Berlinben; a fotográfia Tzara gyűjteményéből származott, és Richard Huelsenbeck szerepeltette volna az 1919–1920-ban tervezett *Dadaco* antológiában. Bővebben lásd: *Sudhalter* 2016b; *Castellani* 2020, 4. kép. Man Ray: [Lampshade]. In: *Kassák–Moholy-Nagy* 1922, 70. kép. Korábban megjelent: 391 13. szám, 1920. július, hátsó borító.

¹⁰³ „Ich schicke Ihnen als Antwort – da ich nicht mehr Arbeiten zur Hand habe – zunächst einliegende Zeichnung zur Reproduktion. Die dazugehörige Gebrauchsanweisung bitte ich ins Ungarische zu übersetzen, so gut dies möglich ist.” Max Ernst levele Kassák Lajosnak, Tarrenz/Imst-ből Bécsbe, [1922. nyár]. PIMK, Déry Tibor-hagyaték, ltsz. n.

¹⁰⁴ Max Ernst: [Kompozíció]. In: *Kassák–Moholy-Nagy* 1922, 73. kép. Forrása: *Eluard* 1922, [50]. *Spies* 1975, 230, kat. sz. 448.

¹⁰⁵ „Ich weiß nicht, ob ich ihnen bereits Rechenschaft darüber abgelegt habe, daß ich außer MA eine neue Zeitschrift unter dem Titel »2X2« herausbringe. Natürlich werde ich ihre Werke auch in dieser propagieren. Ich bitte daher um Material.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. október 29. BLJD

TZR, ltsz. C 2226. Közli: *Schrott* 1992a (németül); *Farkas* 2010, 779–780 (németül és magyar fordításban); *Sasvári–Zólyom–Schulcz* 2011, 84 (németül).

¹⁰⁶ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1923. március 29. BLJD TZR, ltsz. C 2228. Közli: *Baal–Béhar* 1990, 127 (francia fordításban); *Schrott* 1992a (németül); *Csaplár* 1994, 23 (magyar és angol fordításban). Kassák 1923-ban elküldte Tzarának a *Der Sturm* kiadónál megjelent német nyelvű verseskötetét (*MA-Buch*). Lásd: *Importante partie de la bibliothèque de Tristan Tzara. Hotel Drouot, Paris, 1989. március 4., kat. sz. 271.*

¹⁰⁷ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1924. augusztus 4. BLJD TZR, ltsz. C 2229. Közli: *Farkas* 2010, 780 (németül); *Sasvári–Zólyom–Schulcz* 2011, 86 (németül).

¹⁰⁸ *Tzara* 1921a, 102. Forrása: *Tzara* 1917. *Tzara* 1922, 6. Forrása: Tristan Tzara: *Petite ville en sibérie*. In: *Tzara* 1918, o. n. A Kassák által felhasznált 2. *Dada*-szám és *Tzara* 1918-as verseskötete nem maradt fenn a hagyatékában, azonban a *Dada* 3. (1918. december. KM, ltsz. KM-1898) és 8. száma igen (*Dada in Tirol*, 1921. nyár. KM, Kiss Ferenc gyűjteményéből).

¹⁰⁹ *Tzara* 1921b, 140–142. Forrása: *Tzara* 1916. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-1888.

¹¹⁰ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. április]. BLJD TZR, ltsz. C 2230.

¹¹¹ *Tzara* 1922c. KM, ltsz. KM-1857. Forrása *Tzara* 1922a.

¹¹² „Ja, richtig, das »Coeur de Gas« ist bei uns in einem besonderen Heft erschienen: ein Musterexemplar schicke ich Ihnen mit der heutigen Post. Hier hat das Buch ein grosses Aufsehen gemacht, doch ist das nur gesund.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. június 21. BLJD TZR, ltsz. C 2224. Közli: *Baal–Béhar* 1990, 124–125 (francia fordításban); *Schrott* 1992a (németül); *Csaplár* 1994, 21 (magyar és angol fordításban).

¹¹³ *Breton* 1922, 47.

¹¹⁴ *Sanouillet* 2009, 233–254; *Hentea* 2015. Lásd továbbá a *De Stijl*-ben megjelent összefoglalót *Van Doesburg* 1922, 8–10.

¹¹⁵ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. április]. BLJD TZR, ltsz. C 2230.

¹¹⁶ *Schrott* 1992a, 307.

¹¹⁷ Tristan Tzara, Hans Arp és Sophie Taeuber-Arp levele Kassák Lajosnak, Reutte-ből Bécsbe, 1922. augusztus 14. Párizs, Pán Imre-hagyaték. Közli: *Sasvári–Zólyom–Schulcz* 2011, 85 fakszimile; *Dobó* 2017, 147–149 (németül és magyar fordításban). Bővebben lásd: *Schrott* 1992b.

¹¹⁸ *Dobó* 2017, 144–145.

¹¹⁹ „Ich bedaure ob tun zu müssen, da es mir sehr unangenehm ist, keine bessere Kalkulation zu haben, und zweitens weil wir so keine Zeit hatten, einige von den Manuskripten übersetzen zu können. Flüchtig haben wir uns das Heft angeschaut und fanden darin sehr schöne und interessante Sachen. Bezüglich der Druckerei: war zwar die Kalkulation meiner Ansicht nach nicht teuer, billiger oder selbst zu diesem Preise wird das Buch heute kaum zu machen sein.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Reutte-ba, 1922. augusztus 25. BLJD TZR, ltsz. C 2225. Közli: *Baal–Béhar* 1990, 125 (francia fordításban); *Schrott* 1992a (németül); *Csaplár* 1994, 22 (magyar és angol fordításban).

¹²⁰ *Tzara* 1923. „Voltam Tzaránál (...). Ígérte, hogy a *De nos oiseaux*-verseskötetét, melyből csak 5 példány van

a földön – kölcsön fogja adni.” Illyés Gyula levele Szegi Pálnak, Párizsból Bécsbe, 1925. február 13. Közli: *Szegi* 2001, 336. Vö. *Dobó* 2017.

¹²¹ Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. december 16. BLJD TZR, ltsz. C 2223.

¹²² „(...) durch gegenseitige Übersetzungen würden wir auch unserer gemeinsamen Sache viel helfen.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. április]. BLJD TZR, ltsz. C 2230.

¹²³ Tristan Tzara levele Kurt Schwittersnek, Párizsból Hannoverbe, 1923. március 25. Közli: *Schrott* 1992a, 326.

¹²⁴ „Ne pourriez-vous pas m’envoyer des oeuvres des jeunes artistes anglais ou américains ? Nous n’en ne pouvons pas atteindre ?” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. június 19. BLJD TZR, ltsz. C 2221.

¹²⁵ *Botár* 1987, 67. Az első szám nyomtatása 140 000 osztrák koronába, mindössze 20 amerikai dollárba került. *Munson* 1932, 31. Lásd továbbá: *Botár* 1988.

¹²⁶ Ehhez lásd Kassák értesítését Tzarának: „Herrn Munson habe ich heute hier begegnet, aber die von Ihnen erwähnten Clichés hat er nicht bei sich gehabt; er kannte sie auch nicht haben. (...) Die nächste Nummer der »Secession« wir[d] von meinen Sachen bringen. Die erste Nummer ist soeben erschienen, sowohl Sie, als Herr Aragon sind darin mit Gedichten und Prosa vertreten.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1922. április]. BLJD TZR, ltsz. C 2230.

¹²⁷ *Botár* 1987, 68; *Munson* 1932, 28–29. A vers (*Munson* 1922a) mellett Kassák a következő *Ma*-számban is közölt egy szöveget Munsontól, *A jövő és Amerika* címmel (*Munson* 1922b). Mindkét szöveget kézirat alapján közölte Kassák, ezek azonban nem maradtak fenn hagyatékában.

¹²⁸ „The cover design is by Ludwig Kassák, a Hungarian communist and refugee in Vienna. He is the editor of MA, a publication in correspondence with those of the advance guard in France, Russia, Germany and America.” *Secession* 2. szám, 1922. július, borító. KM, ltsz. KM-1832.

¹²⁹ *Munson* 1923, 26.

¹³⁰ „Von Herrn Munson haben wir vor kurzem einen Brief erhalten, worin er uns mitteilt, daß sie einen Artikel in irgendeinen amerikanischen Zeitschrift veröffentlichten ließen, der sich u.a. auch mit unserem MA befaßte.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1922. december 10., BLJD TZR, ltsz. C 2227.

¹³¹ „Modern art is penetrating into the mental life of the most remote peoples. One of the interesting expressions of modernism is a Hungarian review entitled *Ma* (Today), edited for the last few years with taste and perspicacity by Louis Kassak, the ultra advanced writer. Suppressed in Budapest after the revolution, it continues to appear in Vienna. In it are published translations from the most revolutionary contemporary poets, such as Eluard and Soupault and reproductions of cubist pictures by Picasso, Juan Gris, Gleizes and »dadaistes« such as Man Ray, the American painter who has made Paris his home, Max Ernst of Cologne, Grosz and Hausmann of Berlin. One of its latest numbers is entirely consecrated to Arp. (...)” *Tzara* 1922d, 51.

¹³² *Arp* 1920b. Ehhez lásd: „(...) arra kérjük, küldjön valamit magától, ahogy Arp úr nekünk ezt már jelezte, és aki szintén küldött nekünk kéziratokat készülő antoló-

giánkhoz.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, [1921. ősz]. BLJD TZR, ltsz. C 2232. Közli: *Baal-Béhar* 1990, 123 (franciául); *Schrott* 1992a (német fordításban); *Csaplár* 1994, 19 (magyar és angol fordításban).

¹³³ *Arp* 1921b, 118. Forrása: Hans Arp: weh unser guter kaspar ist tot..., schwarze winde hängen..., die flüsse springen... In: *Arp* 1920b, o. n. A fordítás kézírata: Hans Arp: A jó Gáspár... Ford. Kovács Kálmán, 1921. KM, ltsz. KM-an. 305.

¹³⁴ *Arp* 1922a, 15. Forrása: Hans Arp: In der gräsern hingen die klöppel... In: *Arp* 1920a, 3.

¹³⁵ *Arp* 1922b, 45. Később megjelent: *Arp* 1924.

¹³⁶ „Deinem Zeitungsmann muss ich erst schreiben da ich die Strasse auf keinem Plan finden konnte.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, 1921. november 7. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.97. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 122. levél, 369–370. „Ich werde in den nächsten Tagen zu dem Mann gehn und sehn ob er Deine Nummer macht.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, 1921. november 10. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.98. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 123. levél, 371–372. „Hast du mich sicher die richtige Adresse von Herrn Kassak gegeben, ich bekomme gar keine Antwort von ihm. Du schreibst ihm vielleicht auch noch. Ich warte noch ein paar Tage, dann suche ich nochmals. [Kiegészítés ceruzával] Eben kommt eine Karte von Herrn Kassak, der ein schwarz behemdetes Rendezvous angibt.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, [1921. november 13.]. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.99. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 124. levél, 373–375. Kassák és Sophie Taeuber bécsi találkozásáról röviden írtak a korábbi monográfiákban és életrajzokban is: *Stroeh* 1989, 39; *Mair* 2013, 137–139; *Krupp* 2014, 224; *Greiner* 2018, 160–162. Greta Stroeh szerint Taeuber megvette Kassák egyik festményét. Elképzelhető, hogy Hans Arp is erre utalt Kassáknak 1960-ban írt levelében: „Az első híradást Önről Zürichben kaptam Sophie-Taeubertől, aki Bécsből érkezett vissza. Magával hozta az Ön egyik művét, amit olyan lelkesedéssel hordoztunk körül, mint egy ikont. Szándékosan mondom, »ikon«, mert a munka hitet sugárzott, a művészet szabadságába vetett hitet.” Idézi: *Csaplár* 1994, 8.

¹³⁷ „Herr Kassak Lajos (Ludwig) kann sicher sehr wenig Deutsch er brachte einen anderen Ungarn mit der übersetzte. Sie wollen gern im Januar ein Heft von deinen Sachen machen, wenn du die Clichés zahlst. Für das Heft 6 Klichés das macht 40–50.000 Kr. Und sie schlagen vor dann noch eine Broschüre herauszugeben in Ihrer Sammlung Horizont Bücherei. Ich lege dir übrigens den Zeddel bei. Das sind nur die Klischépreise. Das drucken bezahlen Sie, aber sie ja auch die Hefte verkaufen. Ich muss allerdings bemerken, dass vielleicht in einer Woche die Klischés den doppelte kosten. Es ist unglaublich hier. Aber falls du willst schnell wie möglich und auch sofort die Holzschnitte für den Horizont schicken. Ich weiss auch nicht wie gross du die Klischés willst. Ich denke man kann sie ruhig ebenso kleinen machen als die Photos. Sie haben mich freundlich vorgeschlagen, ich könne Ihnen die Photos aber auch lassen, wenn du die nicht reproduzieren lassen wolltest, sie hätten eine Sammlung. Ich habe sie aber wieder mitgenommen.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, [1921. november közepe]. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.100. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 126. levél, 381–382. „Dein Brief und das Geld ist an-

gekommen. Schade dass Du es nicht in Schweizer Banknoten geschickt hast, ich hätte dann 70 hier bekommen und damit dem Kassak sehr viel mehr geben können. (...) Horizont ist recht schön, Du müsstest nur die Titelseite bestimmen. Ich werde veranlassen dass man Dir einen schickt. Das Geld gebe ich Kassak gleich, sonst kann er ja nie mit den Klischées anfangen.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, [1921. december 8. körül]. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.104. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 129. levél, 389–391. Ugyanerről a gyakorlatról írt Kassák Tzarának is 1921. december 16-i levelében: „Arra kérem, tudassa Picábiával, szívesen közölném rajzait a Ma különszámában, ehhez azonban arra lenne szükség, hogy nagyon gyorsan küldje el nekem a teljesen kész kliséket vagy azok árát, mert nekem ezek elkészíttetéséhez nincsenek meg az anyagi eszközeim. Nálunk az a szokás, hogy a költségeket az illusztrációk esetében a munkatársak fedezik. Most egy Arp szám is meg fog jelenni 5–6 klisével ugyanilyen alapon. Egy 12×17-es klisé itt körülbelül 18.000–20.000 osztrák koronába vagy 36–50 frankba kerül.” Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, Bécsből Párizsba, 1921. december 16. BLJD TZR, ltsz. C 2223. A fordítás forrása: *Csaplár* 1994, 20.

¹³⁸ „Kassak lässt dir noch sagen, er muss noch ein Titelblatt haben. Du hast je eine Nummer von Ma. Oben stehen gross die Buchstaben. Du hast vielleicht einen Holzstock in der passenden Gröse oder ein Zeichnung. Schicke sie direkt an Kassak.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, 1921. december 14. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.103. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 132. levél, 399–401.

¹³⁹ Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, [1921. december 8. körül]. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.104. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 129. levél, 389–391.

¹⁴⁰ Ma VII. 4. szám, 1922. március 15.

¹⁴¹ SAB, Mapped 1920–1924. Kassák ezt a grafikát, színes nyomatként, felhasználta Blaise Cendrars *Néger antológiájának* Dénes Zsófia által készített fordításához tervezett borítóján is, 1922-ben. *Csaplár* 1999, kat. sz. 38.

¹⁴² A rajzok Arp tulajdonában maradtak, ma a Fondazione Marguerite Arp gyűjteményében találhatók. Lásd Kat. Arp 1991, kat. sz. 55. és 56., mindkettő tus, papír, 21,2 × 27,4 cm.

¹⁴³ *Forêt ; Formes terrestres*, 1916–1917. Festett fa, 19,5 × 32,5 cm. Washington D. C., National Gallery of Art. *Rau* 1981, kat. sz. 15a. *Configuration ; Portrait de Tristan Tzara*, 1916. Festett fa, 48 × 50 cm. Genf, Musée d’art et d’histoire. *Rau* 1981, kat. sz. 8. A *Tzara-portrérelief* reprodukcióját Kassák az *Új művészek könyvében* is felhasználta, „Ma” klisémegjelöléssel. *Kassák-Moholy-Nagy* 1922, 10. kép.

¹⁴⁴ *Barta* 1922, 50.

¹⁴⁵ *Beauduin* 1922a, 58–60. Forrása: *Beauduin* 1921. A költemény második része a *Ma* 1922. decemberi számában jelent meg: *Beauduin* 1922b.

¹⁴⁶ *Kassák* 1922b, 52–54.

¹⁴⁷ *Huelsenbeck* 1922a, 54–56. Forrása: Richard Huelsenbeck: *Einleitung*. In: *Huelsenbeck* 1920b, 3–9.

¹⁴⁸ „Er hat mir auch vorgeschlagen ein Horizont Heft mit meinen Stickereien zu machen, aber ich bekomme nieder aus Holland noch aus Paris die Photos zurück.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, Bécs, 1921. december 14. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.103. Közli: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 132. levél, 399–401.

¹⁴⁹ Sophie Taeuber-Arp: *Composition dada (Tête au plat)*, 1920. Olaj, vászon, 34,5 × 27 cm. Párizs, Musée national d’art moderne – Centre Georges Pompidou, ltsz. AM 2003-333. A kliséztetéshez használt fotó Kassák hagyatékában: KM, ltsz. KM-F-86.423. A képet Tzara is beavagoltatta a tervezett *Dadaglobe* antológiába. *Sudhalter* 2016a, 130.

¹⁵⁰ Erről Taeuber levele tudósít: „Gestern bekam ich von Kassak einen sehr netten Brief, Photos von seinen Arbeiten von seinen Frau und einen Kupferstich von seinen Kopf expr. aber sehr ähnlich.” Sophie Taeuber levele Hans Arp-nak, [Winterthur?], [1922]. ZBZ, ltsz. Ms. Z II 3067.111. Taeuber feltehetően Bortnyik Sándor linómetszetes Kassák-portréjára utalt. Kassák hagyatékában fennmaradt a házaspár kis méretű fotója is, hátoldalán „Jean és Sophie Arp 1926” felirattal (tulajdonképpen Villa Story, Champfèr, 1921, lásd: *Hoch-Krupp-Schade* 2021, 10. kép). KM, ltsz. KM-F-81.15.

¹⁵¹ „[Arp] hat hinter meinem Rücken an Segal, Höch, Kassak geschrieben.” *Lissitzky-Küppers* 1967, 51. (1924. november 1.).

¹⁵² *Plastique*, 3. szám, 1938. tavasz. KM, ltsz. KM-2116.

¹⁵³ Tamkó Sirató 1936 májusában jelentette meg a *Manifeste dimensioniste*-ot. Tamkó Sirató, valamint a dimenzionizmus alapképletének megfogalmazásában részt vállaló Cézár Domela és Ervand Kochar megnyerték a manifestum számára a kortárs absztrakt művészeti élet legjavát. A dimenzionizmushoz – legalább egy aláírás erejéig – csatlakoztak a korai absztrakció úttörői (Robert és Sonia Delaunay, Vaszilij Kandinszkij), a dadaisták (Hans és Sophie Arp, Marcel Duchamp, Francis Picabia, Enrico Prampolini, Vicente Huidobro), a vezető konstruktivisták (Moholy-Nagy László, Katarzyna Kobro, Ben Nicholson, Alexander Calder) és még sokan mások (az eredeti aláírásokkal ellátott kéziratot lásd: MTAK, ltsz. Ms. 2508/1–2). A manifestum láthatóan megfelelő elméleti konstrukciónak bizonyult az 1930-as évek derekán regnáló művészeti sokszínűségnek: a korai avantgárd „tisztá” izmusait követő kevert, sokféle megközelítést egyesítő művészeket volt képes egy jelszó alatt egyesíteni. Visszaemlékezése szerint a manifestum megjelenését néhány nappal követően, egészségügyi problémái miatt Budapestre utazott, 1936. június elején; Párizsba soha többet nem tért vissza. A *Plastique* folyóirat második számában Sophie Taeuber-Arp beillesztett, összehajtott, különálló lap formájában jelentette meg ismét a francia nyelvű kiáltvány szövegét, és a folyóirat borítóján is szerepeltette a „Dimensionisme” feliratot. Tamkó Sirató példányát lásd: MTAK, ltsz. Ms. 2508/23. Bővebben lásd: *Tamkó Sirató* 2010; *Petőcz* 2010; *Aczél* 1981; *Bargues* 2022, 53–65. Tamkó Sirató Párizsból magával hozta Marcel Duchamp *Rotoreliefe*inek teljes sorozatát is, köztük egy neki dedikált példányt. MTAK, ltsz. Ms. 2551/14–20.

¹⁵⁴ *Csaplár* 1996, 1. Sophie Taeuber-Arp: *Kompozíció*, 1936. Olaj, papír, 260 × 246 mm. KM, ltsz. KM-M-79.38.1. Hátoldalán pecsét és felirat: „Oeuvre Sophie Taeuber 1136/18” – Hugo Weber 1947–1948-ban készített listája. Hans Arp: *Crane qui vole (oiseau)*, 1950. Polírozott sárgarézt-relief (300 példány). KM, ltsz. KM-M-79.56.1.

¹⁵⁵ *Huelsenbeck* 1921b, 98. Forrása: Richard Huelsenbeck: *Maiennacht* (Selige Rhythmen). In: *Huelsenbeck* 1920a, 19–20. *Huelsenbeck* 1922b, 30. Forrása: Richard Huelsenbeck: *Don Inigo von Loyola*. In: *Huelsenbeck* 1920a, 31.

¹⁵⁶ Balázs 1920, 3. A *Dada Almanach* egy példánya Tiszay Andor gyűjteményéből került a Kassák Múzeumba. KM, ltsz. KM-2216.

¹⁵⁷ Bővebben lásd: Botár 2007; Botar 2024.

¹⁵⁸ Herzfelde 1920, 69. Kassák hagyatékában fennmaradt a Wieland Herzfelde által szerkesztett *Neue Jugend* 1917-es 7–12. száma egybekötve, az első lapon Kassák névbejegyzésével. KM, Kiss Ferenc gyűjteményéből.

¹⁵⁹ Grosz 1921. Kassák példánya: KM, ltsz. KM-1875.

¹⁶⁰ Lewis 1991, 53–54. A festményt 1933-ban megsemmisítették a nácik. Vázlata: akvarell, papír, 36 × 50,8 cm, magángyűjtemény.

¹⁶¹ Újvári 1921. Kassák Lajosnak dedikált példány: KM, ltsz. KM-1868. „Lajosnak a rajzolóknak mert mint költővel és bátyámmal nem vagyok valami jóba. Bözse. Wien, 1921. IX. 10.”

¹⁶² Bővebben lásd: Kálmán 2008.

¹⁶³ Az eredetiben vagy reprodukcióból ismert illusztrációk összekapcsolva a versekkel: 1. Bortnyik Sándor, *Repülőgép*, 1918, fotónegatív: Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály. Illusztrált vers: Újvári 1916. 2. Bortnyik Sándor, *Falu I.*, 1918, tus, ceruza, papír, 25 × 20 cm, RFM, ltsz. K.85.165.1.1. Illusztrált vers: Újvári 1917a. 3. Bortnyik Sándor, *Falu II.*, 1918, tus, ceruza, papír, 25 × 20 cm, RFM, ltsz. K.85.165.1.2. Illusztrált vers: Újvári 1917b. 4. Bortnyik Sándor, *A táncosnő*, 1918, tus, ceruza, papír, 25 × 20 cm, Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. F.73.66. Illusztrált vers: Újvári 1917c. 5. Bortnyik Sándor, *Szülés*, 1918, ceruza, papír, 25 × 20 cm, magángyűjtemény. Illusztrált vers: Újvári 1917d. 6. Bortnyik Sándor, *Áradás*, 1918, tus, ceruza, papír, 25 × 20 cm, RFM, ltsz. K.85.164.1. Illusztrált vers: Újvári 1918. Reprodukcióit lásd: Bagdi–Dobó–Szeredi 2023.

¹⁶⁴ Ma VI. 5. szám, 1921. március 15., 68.

¹⁶⁵ Grosz 1921, 21, 31, 44.

¹⁶⁶ Barta 1921a. Kassák Lajosnak dedikált példány: KM, ltsz. KM-1863. „Kassák Lajosnak Barta Sándor. Wien, 1921. október 15.” Lásd: Bagdi–Dobó–Szeredi 2023.

¹⁶⁷ Kállai 1921b, 119. Kállai műkritikájához lásd: Szabó 1993; Körner 1993.

¹⁶⁸ Kassák 1921d.

¹⁶⁹ Kállai 1921a.

¹⁷⁰ Kállai 1921b, 119.

¹⁷¹ Botar 2024. Az egyik festményt (*Bild 19*) Kassák felhasználta az *Új művészek könyvében* is, „Ma” klisémegjelöléssel. Kassák–Moholy-Nagy 1922, 100. kép.

¹⁷² 1. Ma VI. 9. szám, 1921. szeptember 15., borító; Kassák 1921d, 7. kép. – Nem maradt fenn. 2. Ma VI. 9. szám, 119; Kassák 1921d, 4. kép. – Nem maradt fenn. 3. Ma VI. 9. szám, 121; Kassák 1921d, 8. kép. – *Perpe*, 1919. Gouache, papír, 50 × 60 cm. München, Hans Joachim Ziersch gyűjteménye. 4. Ma VI. 9. szám, 121; Kassák 1921d, 10. kép. – *N kollázs*, 1921. Gouache, kollázs, papír. Magángyűjtemény. 5. Ma VI. 9. szám, 123; Kassák 1921d, 3. kép. *Neue Gravitation*, 1920. Olaj, vászon. New York, Villanueva Collection. 6. Ma VI. 9. szám, 125 és Kassák 1921d, 5. kép. 22. *Grosses Eisenbahnbild*, 1921. Olaj, vászon, 77 × 100. Madrid, Museo Thyssen Bornemissza, ltsz. 675 (1974.41). 7. Ma VI. 9. szám, 126; Kassák 1921d, 1921, 6. kép. *Das Grosse Rad*, 1920. Olaj, vászon, 80 × 100 cm. Eindhoven, Stedelijk van Abbemuseum, ltsz. 15.09.1921. 8. Ma VI. 9. szám, 127; Kassák 1921d, 12. kép. – Nem maradt

fenn. 9. Ma VI. 9. szám, 128; Kassák 1921d, 11. kép. – Nem maradt fenn. 10. Ma VI. 9. szám, 129; Kassák 1921d, 2. kép. Nem maradt fenn. A *Ma* címadásával ellentétben nem olajfestmény, hanem kollázs volt. 11. Ma VI. 9. szám, 130; Kassák 1921d, 9. kép. – *Bild 19*, 1921. Olaj, vászon, 92,7 × 111,8 cm. Cambridge (Mass.), Busch-Reisinger Museum, ltsz. 53.44. 12. Kassák 1921d, 1. kép. *Eisenbahnbild R*, 1921. Tus, papír. Magángyűjtemény. 13. Kassák 1921d, 13. kép. – Nem maradt fenn. Bővebben lásd: Botar 2024.

¹⁷³ Ehhez lásd: „A Klee ügyben várom válaszát. És hogy az antológia mikor jelenik meg: teljesen elhallgatott, pedig a zaklatásoknak meg ferde nézéseknél se szeri, se száma.” Moholy-Nagy László levele Kassák Lajosnak, Berlinből Bécsbe, 1922. február 22. Budapest, Pán Imre-hagyaték. Közli: Passuth 1982, 361; Csaplár 1994, 21. A „Klee-ügy” alatt Moholy-Nagy minden bizonnyal arra utalt, hogy Kurt Schwitters egy évvel korábban küldött számára egy Klee-műről készített kliséjét, amelyet már az év nyarán szeretett volna visszakapni. Kurt Schwitters kivonatai Moholy-Nagy Lászlónak küldött leveleiről, 1921. április 17., [1921.] május 20., [1921.] június 12. SM, ltsz. que 06831374, que 06839558,T,004, que 06839558,T,017. Botar 2024.

¹⁷⁴ Kállai Ernő levele Kassák Lajosnak, Berlinből Bécsbe, [1921. július]. KM, ltsz. KM-an. 236. Közli: Csaplár 1994, 19.

¹⁷⁵ Hausmann–Puni–Arp–Moholy-Nagy 1921, 156. Zádor Ágnes magyar fordítása: Passuth 1982, 287. Bővebben lásd: Benson 1987, 200–201.

¹⁷⁶ „As the representative of Ma (1921) (...) I had them [inter alia, Richter, Hausmann, Grosz, Hilberseimer, Kállai, Kemény, Archipenko, Schwitters, Höch] often in my studio. We had there extensive conferences, discussions; even improvised dance performances of Hausmann. I felt free and mature enough to take a leading part in the discussions based upon the Hungarian political and artistic experience. Also, Ma published the works of the most advanced European artists had an excellent reputation. Our plan to publish an anthology from Futurism to Constructivism was well received among these friends. This gave me the necessary background to swing big words on art and education.” Moholy-Nagy László levele Siegfried Giedionnak, 1939. november 3. Zürich, EHT Institut für Geschichte und Theorie der Architektur, Siegfried Giedion-hagyaték. Idézi: Botar 2024.

¹⁷⁷ Kállai 1922, 35.

¹⁷⁸ Berninger–Cartier 1972, kat. sz. 287.

¹⁷⁹ 1. Berninger–Cartier 1972, kat. sz. 290; 2. Berninger–Cartier 1972, kat. sz. 289. Kassák hagyatékából származó példány: 24,6 × 34,9 cm, j.b.l. „Iwan Puni.” Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. MNB.L.2017.4. 3. Berninger–Cartier 1972, kat. sz. 288. Mivel a három linóleum-metszet közül az egyik fennmaradt Kassák hagyatékában is, ezért nem jelenthető ki egyértelműen, hogy Kassák az eredeti dűcokat használta a szám nyomtatásakor, és nem a neki küldött nyomatok alapján készített reprodukciókat. Kassák hagyatékában a *Kompozíció (Ū, P és Я betűkkel)* című linóleum-metszet maradt fenn: 22 × 30,6 cm, j.b.l. „Iwan Puni.” KM, ltsz. KM-M-86.149. Berninger–Cartier 1972 nem tartalmazza. Kat. Puni 2003, 185.

¹⁸⁰ Hausmann 1922a 42–43. Forrása: Hausmann 1921. Kézirata: Raoul Hausmann: PRÉsentismus. Gegen den

Puffkeismus der Deutschen Seele, kézirat, Berlin, 1921. február. BG, ltsz. BG-RHA 1243–1248.

¹⁸¹ Hausmann 1922c. Az orosz megjelenés: Hausmann 1922b. A kiáltvány német nyelvű gépirata fennmaradt Kassák hagyatékában: Raoul Hausmann: Optophonetik, 1922. KM, ltsz. KM-an. 846.

¹⁸² Eggeling–Hausmann 1923, 6. Bővebben lásd: Benson 1987, 208–209.

¹⁸³ Hausmann 1923, 3. Kézirata: Raoul Hausmann: Universale Funktionalität, Prerow és Berlin, 1922. BG, ltsz. BG-RHA 1272–1275. Benson 1987.

¹⁸⁴ Raoul Hausmann: Jelzőállomás (1919). Ma VII. 5–6. szám, 1922. május 1., 5.

¹⁸⁵ Szeredi 2016; Dobó 2016.

¹⁸⁶ A Poesia 1920-as számait Kassák a Mában is feltüntette: „»Poesia«, olasz futuristák folyóirata, 3., 4. és 5., 6. szám, 1921 Milano”. Ma VI. 8. szám, 1921. augusztus 1., 116. Ma csak az 1920. júliusi szám (II. sorozat, 1. évf. 4. szám) található meg a Kassák Múzeum gyűjteményében. KM, ltsz. KM-1901.

¹⁸⁷ Bonset 1921, 70. Forrása: Bonset 1920b. Zilahi László 1920-tól bécsi emigráns, a Bécsi Magyar Újság munkatársa, később az 1924-ben megjelent Bécsi Kurír szerkesztője volt. Mályusz Elemér 1931-es ellenforradalmi pamfletje alapján részt vett a Tanácsköztársaság adminisztrációjában (a „Szamuely-vésztörvényszék elnöke” volt). Mályusz 2006, 146.

¹⁸⁸ Bonset 1920a. A Ma 1921. augusztusi számában csak a De Stijl 1921-es 7–8. számai vannak feltüntetve, amelyekhez Viking Eggeling és Hans Richter közvetítésével jutott hozzá.

¹⁸⁹ Hubert van den Berg szóbeli közlése.

¹⁹⁰ Bővebben lásd: Fabre–Wintgens Hütte 2010.

¹⁹¹ Folgore 1921. Forrása: Folgore 1920.

¹⁹² Kassák 1921b. Kassák 1922b.

¹⁹³ Kassák Lajos levele Mihályi Ödönnek, Bécsből Kassára, [1921. tavasz]. PIMK, ltsz. V. 2293/113. Idézi: Forgács 1994.

¹⁹⁴ Barta 1921b, 76–77.

¹⁹⁵ Kassák 1922c, 5.

¹⁹⁶ Kassák 1920, 3.

¹⁹⁷ Kassák Lajos: Rombolatok hogy építhessetek és építetek hogy győzhessetek. Ma VIII. 1. szám, 1922. október 15., 9.

¹⁹⁸ Kassák–Moholy-Nagy 1922, 1.

¹⁹⁹ „A mai kor életigényességének, cselekvésre képesítésének legjelentősebb emberpéldánya Lenin volt. Hogy ő úgy élhetett, ahogyan élt és azt cselekedhetette, amit cselekedett, annak a mi időnk tegnaptól különbözősége adta meg csodálatos erőlehetőségét. Semmi kétség, itt van az idő, amely kitermelte cselekvő századunk mintaképét. És ez az ember nem a destrukció, hanem a konstrukció embere volt. Főbb jellemvonásai, amik minden eddigi forradalmártól lényegében megkülönböztetik: az önmagához eljutott én belső harmóniája, ebből eredő egyvonalúsága és racionális cselekedetei voltak. Lenin nem egyenes lezármazottja a francia forradalom vezéralakjainak, csak távol oldalági rokona – egy egészen más irányból érkezett történelmi faktor. Benne nem a rombolás, hanem az építés ösztöne dolgozott. A forradalomnak nem célja, csak kényszerű velejárója a rombolás. A győztes társadalmi forradalom egy új egyensúlyállapot elkezdődését jelenti az emberiség életében. Lenin ezeket a törvényeket nem-

csak felértette, hanem egész belső és külső életével élte is. Nem a régi rend ördöge, hanem az ebben a rendben többé megférni nem tudó, felduzzadt életességéhez egy új, egy általánosabb rendet igénylő társadalom két jobbkézes angyala volt ő. Konstruktőr. A gazdaságot, politikát, tudományt és technikát egyenlő mértékkel mérő új, kollektív ember.” Kassák 1924, o. n. A tanulmányról lásd: Dobó 2024.

²⁰⁰ Kassák 1921b. Kassák 1922b.

²⁰¹ Jalsovszky–Tomsics 2009.

²⁰² Ismeretlen fotográfus (Pankorrespondenz), Bortnyik Sándor, Uitz Béla, Újvári Erzs, Simon Andor, Kassák Lajos, Simon Jolán és Barta Sándor, Bécs, Hietzing, 1922. [február]. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz. F.2735. A kép hátán felirat: „Sammlung Berthalm in Wien. Honorarflchtig für Pankorrespondenz Wien I. Franziskanerplatz 3/2”. A fotográfia Kóhalmi Béla hagyatékával került a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Ugyanekkor készült Kassákról és Simon Jolánról is egy-egy portré, ami szintén megjelent a Panorámában. Lásd: Németh 1922b, 30–32. Csaplár 1992, kat. sz. 9–10.

²⁰³ Németh 1922b, 30.

²⁰⁴ Göndör 1921, 8. Simon Jolán előadó-művészetéről lásd: Csaplár 2003; Konkoly 2017; Földes 2018; Dobó 2018; Dobó 2020.

²⁰⁵ Arp 1921b, 118. Kézirata: KM, ltsz. KM-an. 305. Schwitter 1921c, 30. Barta fordításában: KM, ltsz. KM-an. 243. Huelsenbeck 1921a, 55. Kézirata: KM, ltsz. KM-an. 254.

²⁰⁶ K. Simon Jolán előadóstéje. Műsorfüzet. Bécs, 1922. KM, ltsz. KM-1511. Az estet Kovács Kálmán rendezte, akinek a Simon Jolánt méltató bevezetője a Mában is megjelent: Kovács 1922, 63.

²⁰⁷ Maori, Toto-Vaca. In: Huelsenbeck 1920b, 51–52. A következő oldalon volt olvasható Ball szintén „szavatlan” verse, talán emiatt gondolták Kassákék, hogy ennek is Ball a szerzője. Az azonosítás alapja Komlós Aladár kritikája, amelyben hosszan idézett a vers szövegéből halál alapján: Komlós 1922, 7. A vers keletkezésének eredeti kontextusáról bővebben lásd: White 2016.

²⁰⁸ Dénes 1922, 6.

²⁰⁹ Kassák 1922d, 135–137.

²¹⁰ Diószeghy 1922, 5.

²¹¹ „Most valakinek eleven gyerek esik ki az orrlukából.” Dadaista és maori kultúra Budapesten. Pesti Napló 1923. szeptember 29., 3. Az első dadaista színésznő Pesten. Ma Este 1923. október 12. Bővebben lásd: Dobó 2018, 70–73.

²¹² Major Henrik: Simon Jolán az első magyar dadaista előadó [Karikatúra]. 365. Röpirat 1925. április, 8. Major Henrik: Simon Jolán, az első magyar dadaista előadónő. Ma Este 1925. április 23., 28.

²¹³ Juhász 1922, 2.

²¹⁴ Hatvany 1922.

²¹⁵ Kudlák 1922.

²¹⁶ Dobó 2016.

²¹⁷ Kókai 2017; Kókai 2024.

²¹⁸ Lásd például: -üst, Megnéztem két képkiallítást (Riport a Téli Tárlatról és a „MA” képkiallításáról). Pesti Tükör 1919. február 15., 15–16; Biró 1925, 6.

²¹⁹ Merse Pál Szeredi: The Biography of a Poem. In: On the Road 1909. Kassák, Szittyá, Long Poems, Short Revolutions. Eds. Edit Sasvári – Merse Pál Szeredi. Budapest 2022, 67–139.

“2 × DADA + 2 × ACTIVISM = MA”

LAJOS KASSÁK, THE PERIODICAL MA (TODAY) AND
THE INTERNATIONAL DADA MOVEMENT IN VIENNA (1920–1922)

This article focuses on Lajos Kassák and the avant-garde periodical *Ma* (Today) in the international Dadaist network between 1920 and 1922. My aim is to provide a close reading of the contacts between the Hungarian avant-garde and the Dada movement through documents preserved in the archives of Kassák and other Hungarian and international avant-garde writers and artists, as well as a comparative analysis of the international Dadaist journals and *Ma*. Based on the methodological framework of cultural history and periodical research, I discuss both literary and art historical aspects. Following the horizontal art-historical framework outlined by Piotr Piotrowski, I discuss the relationship between international Dadaism and the Hungarian avant-garde not as a unidirectional mechanism of influence, but as a series of interactions. For Kassák, from the first year of his Vienna exile after the fall of the Hungarian Soviet Republic in 1919, the exposure to the works of Tristan Tzara, Hans Arp, Richard Huelsenbeck, George Grosz and Kurt Schwitters was a decisive factor, as well as a radical influence on the orientation of the periodical *Ma*. The issues of *Ma* published in 1921 and the first half of 1922 undoubtedly featured the most artists of the international Dada movement, and Kassák, Sándor Barta and Erzsébet Újvári also started to use Dadaist techniques in their poetry at that time. In my 2022 article, I argued that Kassák's autobiographically inspired epic poem *The Horse Dies the Birds Fly Away* was written in his Dadaist period at the end of 1920, just like his first so-called numbered poems (however, the long poem was published only two years later, in October 1922, and so it was interpreted in a different literary context).²¹⁹ In this article, I present the theoretical background of the visual sources of Kassák's geometric abstract art genre called Picture-Architecture which, in my view, can also be directly linked to international Dada. I argue that Dadaism had an impact on the art of Kassák and the *Ma*-circle, just as significant and decisive as the introduction of Russian and Western European Constructivism a few months later, in 1921. Kassák interpreted the ideas behind of Dada and Constructivism just as freely as he had earlier in his Budapest years interpreted Futurism and Expressionism, but it is undeniable that these trends had as great an influence on Kassák's literature and art. It is therefore important to detect the Dadaist and Constructivist artistic techniques adapted by Kassák and other Activist artists

during the first years of their Vienna exile, and to establish a chronology of this process. In the first section of this article, I present the relationship between Kurt Schwitters and Kassák, who was the first Dada artist to be published in *Ma*. In this context I elaborate on the Dadaist origin of Picture-Architecture, by analysing the relevant and surviving visual artworks and writings of Kassák and Sándor Bortnyik. In the second chapter, I explore the extensive French and German Dadaist contacts between Kassák and László Moholy-Nagy. In particular, I discuss the editorial relationship between Kassák and Tristan Tzara in the early 1920s, and the Dadaist artists who were introduced to Kassák through Tzara. Kassák's only personal Dadaist contact was with Hans Arp, through his partner and later wife Sophie Taeuber. In the next subchapter I reconstruct the contacts between the Arps and Kassák during 1921 and 1922. In the part exploring international Dadaist contacts, special emphasis is given to László Moholy-Nagy, who moved to Berlin at the end of 1920 and, as the German correspondent to *Ma*, played a significant role in bringing Kassák's Vienna periodical into direct contact with the committed left-wing Dadaist group around the Berlin-based Malik-Verlag. In the final section of this article, I present the relationship between Kassák and Dada from the perspective of the history of their reception in the contemporary press to stress that, even though Kassák distanced his own art and *Ma* from the international Dada movement, Kassák's movement was still received as the Hungarian Dadaist group in the press of the Vienna Hungarian emigration during the early 1920s.

SZEREDI Merse Pál, művészettörténész, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum / Art historian, Hungarian National Museum Public Collection Centre Petőfi Literary Museum – Kassák Museum, Budapest, Hungary szeredi.merse.pal@pim.hu

Beérkezett: 2024. december 10. / *Elfogadva:* 2024. december 20.

Kulcsszavak: Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Tristan Tzara, avantgárd, dadaizmus, periodikakutatás / *Keywords:* Lajos Kassák, László Moholy-Nagy, Tristan Tzara, Avant-Garde, Dadaism, Periodical Studies

Open Access. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited, a link to the CC license is provided, and changes – if any – are indicated. The use and distribution of any images contained in this article is not permitted by this licence. (SID_1)